

OSMANLI MEDRESE TARİHÇİLİĞİNİN İLK SAFHASI (1916-1965)

-Keşif ve Tasarlama Dönemi-

EKMELEDDİN İHSANOĞLU*

1331-1924 tarihleri arası altı asra yakın çok uzun bir döneme ve başta Anadolu ve Rumeli olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş coğrafyasına yayılan Osmanlı medreselerinin tarihinin incelenmesi, İkinci Meşrutiyet döneminde başlar ve günümüze kadar devam eder. Bu çalışmada İkinci Meşrutiyet döneminde konu ile ilgili çıkan yazılardan başlamak suretiyle İ.H. Uzunçarşılı'nın bu sahada dönüm noktası olarak kabul ettiğimiz, 1965'te basılan *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* adlı eserinin basılmasına kadar yapılan çalışmalar, tarih yazıcılığı (historiography) açısından incelenecek, Osmanlı medrese tarihçiliğinin "keşif ve tasarlama" dönemi olarak adlandırdığımız bu dönemde yapılan çalışmalarda topluma müessir olan siyasi ve ideolojik fikirler ile Osmanlı tarihi konusundaki, kanaatimizce subjektif yaklaşımların hangi kaynaklardan doğduğu ve bunların medreseler tarihi ile ilgili çalışmalarda tezahürleri araştırılacaktır¹. Aynı zamanda İslâm'da medrese

* Bu makalenin ilk metnini okuyup, yapıcı tekliflerde bulunan değerli meslektaşlarım Prof. Dr. Mehmet İpşirli, Dr. Hidayet Nuhoğlu ve Dr. İsmail Kara ile IRCICA'da görevli mesai arkadaşlarım Hümeysra Zerdecî ile Süreyya Subaşı'ya araştırma safhası esnasında gösterdikleri tüz gayret ve yardımlarından dolayı teşekkürlerimi burada ifade etmek yerine getirilmesi zevkli bir görevdir.

¹ Bu incelemelerde konu çerçevesine giren önemli saydığımız kitap ve makaleler ele alınacaktır. 1916 tarihinin burada başlangıç sayılmasının esas sebebi, münhasıran Osmanlı Medresesi tarihi ile ilgili müstakil incelemelerin bu tarihte çıkmış olmasıdır. Osmanlı medreseleri ve İlmiye sınıfı ile ilgili bilgiler ise değişik tarihî kaynaklarda vardır. Osmanlı İlmiye teşkilâtı için açıklamalı bir bibliyografya ve bazı yönlerin etüdü için bk. Hans Georg Majer, *Vorstudien zur Geschichte der İlmiye im Osmanischen Reich*, München 1978. Osmanlı tarihini ele alan yerli ve yabancı tarihçilerin eserleri dışında medrese ve ulema konusunda özellikle "İslâm-ı Medâris" fikri etrafında yapılan tartışmalarda da konunun tarihi ile ilgili bazı bilgi ve işaretlerin bulunduğu da görülmektedir. Bu tür makaleler için bk. Abdullah Ceylan, *Sırat-ı Müstakîm ve Sebülürreşad Mecmuaları Fihristü*, Ankara 1991. Ayrıca medrese eğitimini modern eğitim ile mukayese eden çalışmalar için bk. Muallim Cevdet, *Mektep ve Medrese*, Haz. Erdoğan Erüz, İstanbul 1978. Bu incelememizde bu türdeki yazılar, ancak 1916'da başlayan bağımsız yazı ve incelemelere kaynak teşkil ettikleri ölçüde ele alınmıştır.

kurumu ile Avrupa üniversite kurumu arasında kurulan temelsiz benzetmelerin Osmanlı medresesi modelini nasıl etkilediği değişik örnekleri ile gösterilmeye çalışılacaktır. İslâm medeniyeti tarihi ile ilgili bazı oryantalistlerin yazılarından etkilenecek sathî şekilde oluşturulan görüşler, akademik muhitin dışında yapılan çalışmaların ve geliştirilen bazı temelsiz kavramların akademik incelemeleri nasıl etkilediği ve yarım yüzyıllık bu dönemde bu etkilerin bazı siyasî ve ideolojik tesirler altında nasıl şekillendiği konusu tartışılacaktır.

Araştırmamızda bu dönemde yayımlanan ve konumuzun nirengi noktalarını oluşturan belli başlı makale ve kitaplar, dönemin fikriyat ve tarih yazma mesleğini etkileyen kavramlar ve tarihî malzemeleri sunmak için kullanılan edebî ifade tarzlarının menşei ve gelişmesi açısından ele alınarak incelenecektir². Yani bu eserler tarih yazma, özellikle kaynakların tenkidî olarak incelenmesi, orijinal kaynaklardan belirli bilgilerin seçimi ve bu bilgilerin, tenkidî metotlar karşısında ayakta kalabilecek bir sentezin ifadesi olması açısından incelenmeye çalışılacaktır. Burada tarih yazıcılığı kavramı, tarihî delillerin toplanması, tarih kaynaklarının edisyonu, tarihle ilgili düşünce ve hayal gücünün uygulanması, tarihî yazıların tenkidi ve tarih felsefesinden farklı olmakla beraber, hepsiyle ilgilidir ve bunlardan bazılarını kapsar. Şurası dikkate şayan bir husustur ki tarih yazıcılığı (historiography), tarihi yazma tarihinden de farklıdır. Bu farklılık göz önünde tutulmalıdır. Zira son dönemlerde "tarih yazıcılığı" terimi giderek artan bir şekilde 'tarihi yazma tarihi' anlamında kullanılmıştır. Halbuki bu terim aslında bir konuda yazılan tarih çalışmalarının tarihini yazmak olmayıp fikir tarihinin bir dalı veya bilgi sosyolojisinin bir alt dalı anlamındadır. Burada biz tarih yazıcılığından bunu

² Osmanlı devri medreseleri tarihçiliğinin ilk safhası olarak ele aldığımız bu dönemde, bu konudaki tarihi araştırmaları doğru yolda etkileyecek ve sağlam bilgi kaynağı sayılacak önemli belge yayını olmuştur. Bunlardan ilki, Alman Müsteşrikler Cemiyeti tarafından 1935'te İstanbul'da yayımlanan Fatih Mehmed II'nin Arapça vakfiyeleridir. 1938'de ise Vakıflar Genel Müdürlüğü, Fatih Vakfiyeleri'nin Türkçe nüshalarını yayımlamıştır. Bu yayında Fatih Külliyesi dışında Eyüp Külliyesi'nin vakfiyelerinin orijinal metin suretleri ile transkripsiyonları ve günün Türkçesine tercüme bulmaktadır. Prof. M. Tayyib Gökbilgin, 1952'de yayımladığı XV-XVI. Asırda Edirne ve Paşa Livası adlı büyük sistematik araştırma ve derleme eserinde ise Edirne'de kurulan medreseler konusunda Osmanlı arşiv ve vakıf kayıtlarına dayalı olarak çok sayıda bilgi ve belge sunulmaktadır. Bu önemli eserde ilk defa yayımlanan II. Bayezid'in vakfiyeleri, külliyesi ve külliyeinin içinde bulunan medrese hakkında ilk elden bilgi sunmaktadır. Bu dönemde yayımlanan üçüncü mühim temel belge, Kemal Edip Kürkcüoğlu'nun Süleymaniye Vakfisi olmuştur. Yine Vakıflar Genel Müdürlüğü neşriyatı olarak 1962'de basılan bu vakfiye Kemal Edip Kürkcüoğlu tarafından bir mukaddime ile baskıya hazırlanmıştır. Bu yayımlar belge neşri oldukları için burada tahlile tâbi tutulmamışlardır.

kastediyor ve ona göre Osmanlı medreselerin tarihi ile ilgili çalışmaların ilk dönemini bu metodoloji içinde ele alarak Osmanlı medeniyet tarihinin temel konularından birisi olan medrese konusunda yeni bir yaklaşımın ortaya çıkmasını hedefliyoruz³.

Osmanlı medreselerinin tarihi, ikinci Osmanlı padişahı Orhan Gazi'nin İznik'te 1331 tarihinde kurduğu ilk medreseden başlayarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreselerin lağvedildiği 3 Mart 1924 tarihine kadar ki altı asırlık geniş bir zamanı ve ona paralel olarak geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Osmanlı Devleti'nde on sekizinci yüzyılda başlayan ve özellikle on dokuzuncu yüzyılda yoğunlaşan yenileşme hareketlerinin eğitim hayatında görülen köklü tesirleri, bir taraftan eğitim düzen ve müesseselerinin değişmesine, diğer taraftan ise medreselerin ihmal edilmesine ve kamuoyunun dikkat odağının dışına itilmesine yol açmıştır⁴. İkinci Meşrutiyet döneminde ise, Tanzimat'ın modernleşme hareketinden beri ihmal edilen medreselere devletin ilgi göstermeye başladığı görülür⁵. Medreselerin köklü ıslahı ve modernleşmiş genel eğitim sistemine uyum sağlaması için, 1910 ve 1914'te çıkarılan yönetmeliklerle başlayan ıslah hareketi ile beraber Osmanlı medrese tarihi ile ilgili çalışmalar da başlar. Cumhuriyet'in kurulması ile çok kısa zamanda gerçekleştirilen köklü değişikliklerden birisi eğitim ve öğretim sisteminde olmuş ve Cumhuriyet'in ilânından çok kısa süre sonra medreseler kapatılmıştır. Kapatma politikasının gerekçelerini gösteren, medrese tarihi ile ilgili bir takım çalışmalar da olmuştur. Böylece Meşrutiyet döneminde medrese ile ilgili ortaya çıkan tezler Cumhuriyet'in ilk yıllarında gözden geçirilmiş ve bazı tenkidî unsurları korunarak bunlara yenileri eklenmiş, medreselerin 'ıslah edilerek geliştirilmesi' fikrinin yerine bunların 'ıslah olmayacak durumda oldukları için lağvedilmesinin kaçınılmaz olduğu' hükmü oluşturulmuştur. Osmanlı tarihinin en önemli eğitim, kültür ve bilim müessesesi olan medresele-

³ Historiography ile ilgili olarak bk.: J.H. Hexter, "Historiography-The Rhetoric of History", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, VI, s. 368; Tarih tenkidi için bk.: Leon Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, çev. B. Yedişildiz, Ankara 1989.

⁴ Osmanlı medreseleri tarihi ile ilgili çalışmaların genel bir değerlendirmesi için bk.: Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi II*, İstanbul 1998, s. 223-250.

⁵ Son dönem reformları için bk.: Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul 1997; 1910 tarihli "Medaris-i İlmiye Nizamnamesi" metni için bk.: *Düstur*, tertib-i sâni, İstanbul 1330, II, s. 127-138; "İslah-ı Medaris Nizamnamesi" metni için: *İlmiye Salnamesi*, İstanbul 1334, s. 652-662.

rin tarihi ile ilgili bu dönem aslında bir keşif ve tasarlama dönemi sayılmalıdır.

İkinci Meşrutiyet dönemine rastlayan Osmanlı medrese tarihi ile ilgili ilk çalışmalar iki farklı yönde başlar. Birincisi akademik ve ilk kaynaklara dayalı olup medreseleri Osmanlı kültür tarihi ve ilmiye teşkilatı içinde incelemeyi hedefleyen yazılar, ikincisi ise ıslah ve daha sonraları kapatma politikalarına paralel düşen bir "imağ"ın oluşmasına yol açan ve günümüze kadar Osmanlı medrese tarihi ile ilgili çalışmaları bu yönde etkilemeye devam eden yazılardır. Osmanlı medrese tarihi ile ilgili ikinci tür çalışmalarda bu medreselerin Osmanlılar'ın parlak dönemlerinde Avrupa üniversitelerine benzetildiği ve onlarla mukayese edilerek değişik dönemler için farklı değerlendirmeler yapıldığı görülür. Bu benzetmelerin başında Osmanlı medreselerinde, Avrupa üniversiteleri örneklerinde olduğu gibi birçok "fakülte"nin bulunduğu, buralarda birbirinden farklı bilim dallarının okutulduğu hususları gelmektedir. Oluşan bu "imağ" Osmanlı tarihinin alışagelmış parlak-sönük veya ileri-geri ikilemi içinde -aşağıdaki örneklerde belirtileceği gibi- değerlendirilmiştir. Osmanlı medreselerinin oluşturulan bu "imağ"ına, tarihî realiteler ile ilgisi olmayan yukarıdaki unsurlara ilâve olarak bu medreselerin bir zincir halinde İstanbul Üniversitesi'nin temelini teşkil etmesi hususu eklenmiştir. Kanaatimize göre Osmanlı medreseleri ile ilgili çalışmaların gerçek tarihî zemin üzerine oturabilmesi, bu "imağ"ın ortaya nasıl çıktığının, İslâm dünyasında medreselerin ve Avrupa'da üniversitelerin eğitim müesseseleri olarak oluşum tarihi ve gerçekleri ile münasebetlerinin ne olup olmadığının araştırılmasına bağlıdır. Bu incelemede Osmanlı medrese tarihçiliğinin bazı yönleri daha önce belirttiğimiz metodoloji içinde ele alınıp bu yanlış imağın nasıl oluştuğunun ortaya çıkarılmasına çalışılırken, yukarıda işaret ettiğimiz bazı hususların da aydınlatılmasına çalışılacaktır.

1916 yılı, Osmanlı medreselerinin tarihi ile ilgili çalışmaların başlangıcı sayılabilir. Bu tarihte konu ile ilgili birbirinden çok farklı iki yazı yayımlanır. Bu yazılardan biri İstanbul Dârülfünunu Osmanlı tarihi müderrisi Ârif Bey tarafından *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda,⁶ diğeri ise uzun yıllar askerî okullarda edebiyat öğretmenliği yapan Muallim Emin Bey imzasıyla *Meşihat*'ın çıkardığı resmî dergisine (*Meşihat-ı Celile-i İslâmiye'nin Cerîde-i resmi-*

⁶ Ârif Bey, "Devlet-i Osmaniyye'nin Teessüs ve Takarrürü Devrinde İlim ve Ulemâ", *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, sayı 2, (Mayıs 1332), s. 137-144.

yesi) ek olarak çıkartılan *İlmiye Sâlnamesi*'nde yayımlanır⁷. Ancak *Dârülfünun Mecmuası*'nda çıkan yazı, Osmanlı medreseler tarihini bir dinî eğitim kurumu olarak araştırmaya yönelirken, Meşihat tarafından çıkartılan *İlmiye Salnâmesi*'ndeki yazıda medreselerin üniversiteye benzetilmeye çalışılması bu iki yazının birbirine ters düşen en bariz vasıflarıdır.

Ârif Bey'in Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde ilim ve ulemâ konusunu inceleyen yazısı bu vadede ilk araştırma eseri sayılmalıdır. Burada, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, Neşri'nin *Cihannüma'sı*, Taşköprüzâde'nin *Şekâyık* adlı eseri, tercüme ve zeyilleri gibi ilk Osmanlı kroniklerine ve diğer tarihî kaynaklara atıfta bulunularak ilmiye mesleğinin oluşumu konusunda bazı tarihî notlar ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Ârif Bey araştırmasında, bu kaynaklar arasında *Şekâyık*'ın Mecdî Efendi tarafından yapılan tercümesinin basma nüshasından ve diğer eserlerin İstanbul kütüphanelerinde bulunan yazma nüshalarından yararlanır. Ayrıca *Haremeyn Mukataa Defteri*'nden bir iktibas yapar. Bu ilk makale Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Osmanlı ilmiye sınıfının ortaya çıkışı ve ilk gelişme dönemi konusunu, sağlam tarihî kaynaklara dayalı olarak işlediği gibi erken döneme ait *Şekâyık*'taki bilgileri tenkidî şekilde ele alır, bunların Taşköprüzâde'nin *Âşıkpaşazâde*'den yaptığı nakiller olduğunu ve *Âşıkpaşazâde*'nin verdiği kayıtların siyasî yönünün ağır bastığını söyler:

"Osmanlılar'da zuhur eden ulemâ hakkında ilk malumat veren tarihçi *Âşıkpaşazâde* olup, tarihinde bir kısmının isimlerini zapt etmiş ve bunlardan bazılarının hal tercümelerine dair eserinin bazı yerlerinde malumat vermiştir. Lâkin bu kayıtlar ilmî olmaktan ziyade siyasî ve idarîdir."⁸

Taşköprüzâde'nin Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan ikibuçuk yüzyıl sonra yazdığı eserinde ilk dönem âlimlerine ve ilmiye hayatına ait bilgilerin azlığı ile bazılarının doğruluğu konusunu ele alan Ârif Bey bunun sebebini şu şekilde açıklar:

"Herhalde *Şekâyık-ı Nu'mâniye* müellifi [Taşköprüzâde] ilk devir ulemâsı için tarihî eserleri ve bilhassa *Âşıkpaşazâde*'nin tarihini mehzaz olarak almış ve onun rivayetlerini tedkik etmeden kitabına kaydetmiştir."⁹

⁷ Emin Bey, "Tarihçe-i Tarîk-i Tedris", *İlmiye Salnamesi*, İstanbul 1334, s. 642-651. Metnin büyük kısmının diğer bir baskısı için bk. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, I, İstanbul 1995, s. 258-263.

⁸ Ârif Bey, *a.g.e.*, s. 137.

⁹ *a.e.*, s. 139.

Bu dönemin ilim hayatı ve ulemâsı konusunda yukarıda kısaca sıralanan kaynakların dışındaki kaynaklara da müracaatın gerekliliğine işaret eden Ârif Bey, Osmanlı âlimlerinin mensup olduğu Hanefî mezhebi fakihlerinin biyografilerini ihüva eden genel biyografi külliyyatından iki önemli esere işaret eder. Bunlardan birincisi, Kefevî diye bilinen Muhammed bin Süleyman (ölm. 1582) tarafından yazılan *Ketâib a'lâm el-Ahyâr min Fukahâi Mezheb el-Nu'mân el-Muhtâr*; ikincisi ise Takiyeddin b. Abdülkadir'in (ölm. 1601) yazdığı *el-Tabakât el-Seniye fi Terâcim el-Hanefiye* adlı eseridir.

Ârif Bey'in makalesinde incelediği ikinci önemli konu, Osmanlı medreselerinin ilkinin hangisi olduğu meselesidir. *Şekâyık*'taki kesin ifadeye iltifat etmeyip spekülasyonda bulunarak bunun İznik'te Orhan Bey tarafından 1331'de kurulan medrese olmadığını, ondan önce İzmit'te Orhan Bey'in saltanatının üçüncü yılında kurduğu medrese olduğunu iddia eder. İzmit'in fethini (738/1337) Osmanlı kaynaklarında 727-731/1326-1331 gibi değişik tarihlerde gösterildiği için bu rivayetlerden birisine itibar eden Ârif Bey'in bu teklifi daha sonraki çalışmalarda fazla ilgi görmemiş, Uzunçarşılı *İlmiye Teşkilatı*'nda bu konuyu ele almamıştır¹⁰. İlk medrese konusundaki bu yanlış değerlendirme dışında Ârif Bey'in makalesi, daha sonraki çalışmalarda fazla dikkate alınmamış olmasına rağmen, Osmanlı medreseleri ve ilmiye tarihçiliği açısından, ilk el kaynaklara dayalı olması, yazarında tahlil ve tenkid özelliğinin bulunması, ilmî üslûbu ve konuya geniş bir açıdan bakma gayretinden dolayı önemli bir başlangıç sayılabilir.

Ârif Bey'in incelemesi dışında, biraz sonra ele alacağımız, medreselerin tarihçesi ile ilgili yayımlanan yazılara dikkatle bakıldığında, Osmanlı medrese tarihi ve gelişmesi hakkında fazla bilgi sahibi olmayan kamuoyuna, yeni bir "mesaj" ve "imaj" sunulduğunu müşahede etmekteyiz. İttihad ve Terakkî Fırkası politikalarına uygun şekilde sunulan bu "mesaj", İslâm dünyasının halifesi olan Osmanlı padişahının dinî otoritesini vurgulamakta ve Fırka'nın, Osmanlı toprakları içinde ve dışında yaşayan Müslümanlar üzerindeki nüfuzunu kuvvetlendirmek için ideolojik bir formülasyon ile sunulmaktadır. Aynı zamanda Osmanlı medreselerinin "ihtişam" devrinin temelinde bir "Türkistan" veya sık sık kullanılan bir ifade ile "Türkistan-ı ulyâ" menşeinin bulun-

¹⁰ İzmit'in fethinin Osmanlı kaynaklarındaki değişik tarihlerinin tartışması için bk.: İsmail Hâmi Dânişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 1, s. 22-23; İlk medrese ile ilgili olarak bk.: Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 11-12 ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 2. bs., Ankara 1984, 1-3.

duğunun vurgulanması, o politikalarda güdülen "Türklük" unsurunun yansımaları göstermektedir. Mesajın ana fikirleri, Osmanlı medreselerinin, ihtişam devirlerinde bir taraftan dinî ilimlerin öğretildiği eğitim müesseseleri olarak bütün İslâm dünyası için bir örnek teşkil ettiği, diğer taraftan o günün ilerericilik sloganları içinde "müsbet ilimler" denilen fen bilimleri, tıp ve mühendislik gibi devletin ve toplumun kalkınması için gerekli ilimlerin de okutulduğu bu medreselerde "hür fikir" için gerekli olan felsefe derslerinin de ders programları arasında bulunduğu temaları etrafında dönmektedir. Osmanlı medreselerinin yenilenmesi ve modernleştirilmesi gerekliliği üzerinde bundan dolayı durulmuştur. Çağdaş gelişmelere paralel olarak düzene sokulması gereken medreselerin uzun zamandır ihmal edildiği vurgulanarak, bu ihmalden dolayı Sultan II. Abdülhamid zımnî şekilde suçlanmaktadır. Bu dönemde ortaya konan bu imajın izlerinin günümüze kadar devam etmesi ve bazı fikirlerin hâlâ kabul görmesi bakımından, bu reform hareketi çerçevesinde oluşturulan yeni medrese imajı ve bunun nasıl oluştuğu, üzerinde durulması gereken önemli bir husustur.

Tasarlanan Medrese Modeli ve Kaynakları

Osmanlı medrese tarihçiliğinde, Osmanlı medresesi ile ilgili "modern" imajın ana kaynağı, 1916'da *İlmiye Salnamesi*'nde, "Muallim-i muhterem Emin Beyefendi tarafından tahrir ve ithaf olunmuştur" ibaresi ile sunulan "Tarihçe-i Tarîk-i Tedris" adlı makaledir. Daha önceki bir çalışmamızda Emin Bey'in bu makalesinin özellikle Fatih medreseleri için Ali Kuşçu ile Molla Hüsrev tarafından vazedildiği farz edilen kanun ve müfredat programı ile ilgili görüşleri tartışılmış ve bu iddianın medrese tarihçiliğine olan tesirleri anlatılmıştı. Burada ise, Emin Bey'in bu yazısını daha geniş bir açıdan ele alarak, onun Osmanlı medreseleri ile ilgili görüşlerinin nereden kaynaklandığı ve nasıl oluştuğu üzerinde durulurken aynı zamanda Osmanlı-İslâm eğitim sistemine, Batı eğitim sistemini tatbik etme gayretinden dolayı ortaya çıkan nomenklatür kargaşası ve model kaymaları tespit edilmeye çalışılacaktır. Emin Bey bu yazısına, bütün ülkelerin sultanı olan (sultanü'l-akaalim) İstanbul'da bulunan medreselerin; Osmanlı saltanatınca dinin yüceltilmesi, irfanın korunması ve hikmeti elde etmek için harikalar yarattığını, ancak onların zamanla bir takım ehilsiz ellere düştüğü için esas kıymetlerini kaybederek çoğunun "zıya'a uğratıldığını" söyleyerek başlar. Devrine göre çok süslü bir üslup ile kaleme alınan bu yazıda, Osmanlı tarihi boyunca ulemânın ve medreselerin gördüğü hizmetler övgü dolu sözler ile belirtilmekte, Fatih ve Sü-

leymaniye medreselerinin önemi üzerinde durulmakta, herhangi bir kaynak gösterilmeden onlarla ilgili bir takım genel bilgiler sunulurken, Osmanlı tarihi boyunca yetişmiş meşhur âlimlerin adları zikredilerek onlarla ilgili övücü edebî ifadeler kullanılmaktadır. Bu yazının en dikkat çekici yönlerinden birisi, geçmişte ulemânın devlet ve toplumdaki önemi mevkilerinin sık sık vurgulanması ve Fatih devrinin bu konuda referans sayılması, onun ulemâyâ mahsus kıyafetleri giyerek kendisini onlar ile özdeşleştirmiş olmasının altı çizilerek belirtilmesidir. Emin Bey aşağıda detaylı şekilde belirtileceği üzere bu yazısında Ahmed Cevdet Paşa'nın tarihinden bir takım bilgileri -kaynak zikretmeden- aktarırken yanlışlara düşer ve Osmanlı medrese tarihçiliğini etkileyen temelsiz iddiaları tarihî realiteler gibi sunar. Ancak bu iddiaların temelini İkinci Meşrutiyet devrinin fikrî planda yaşanan heyecanlarında aramak lâzım gelir. Bunun da tespitlerimize göre esas kaynağı M. Şemseddin [Günaltay]'ın İslâm tarihi ile ilgili yazıları ve Namık Kemal'in Fatih ile ilgili yazdıklarıdır.

Emin Bey'in -herhangi bir kaynak veya tarihî delil göstermeden- Fatih'in yaptığı eğitim düzenlemelerinden (!) (tertibat-ı tedrisiye) bahsederken:

"Bu [Osmanlı medreselerindeki] tahsil mertebelerini zamanımıza [İkinci Meşrutiyet] tatbik etmek istersek, *Sahn-ı Semân* medreseleri dârülfünun [üniversite], *Musıla* adı verilen *Tetimme* medreseleri idadî [lise], *İbtidâ-i dâhil* medreseleri birer rüşdiye [orta okul], *İbtidâ-i hâriç* ise birer mekâtib-i ibtidâiye [ilkokul] hükmünde idi. *Sahn-ı Semân* medreseleri ihtisas üzerine kurulduğundan, *Musıla*'da ikmal-i nüsah eyleyen talebe-i ulûm hangi şubede bilgisini geliştirmek istiyorsa, *Sahn-ı Semân* medresesinde ilgilendiği şubeye dahil olurdu"¹¹

Emin Bey bu benzetmeleri, Osmanlı dünyasına on dokuzuncu asırda girip yerleşen ve İkinci Meşrutiyet döneminde pek çok kişi tarafından bilinen, Batı tarzı modern eğitime ait ilk okul, orta okul, lise ve üniversite gibi kavramları ve terminolojiyi kullanarak yapmış ve medrese eğitiminin gerçeklerini yansıtmayan çok cesurane bir neticeye varmıştır. Yazısında şöyle der:

"Memlekette, bu medreselerde çeşitli ilim ve sanat öğretimi verilirdi ve bütün hâkimler, tabibler ve mühendisler bu eğitim müesseselerinin mezunları idi."¹²

¹¹ Emin Bey, *a.g.e.*, s. 645.

¹² *gös. yer*

Emin Bey daha ileri giderek, makalesinin Süleymaniye medreseleri ile ilgili kısmında, medreselerin en ihtişamlı dönemlerinde "Avrupa üniversiteleri" ayarında eğitim verdiklerini ima eder:

"Osmanlılar için, belki de bütün insanlık dünyası için, Süleyman'ın devri maarif-i asriyenin yayılma merkezi olan Süleymaniye medreselerinde İmparatorluğun azamî şekilde genişleyen her yerinde istihdam edilecek "tabib" ve "mühendis"leri yetiştirmek üzere "tıp" ve "riyâziyât" tahsiline mahsus bir takım medreselerin inşa edildiğini..."¹³

Emin Bey'in Fatih devrini yücelten ifadelerinin kaynakları arasında Nâmık Kemal'in bu konudaki eseri de bulunur. Tanzimat devrinin reform ve modernleşme hamleleri içinde Osmanlı ve daha geniş olarak İslâm tarihinde örnek alınacak kahraman şahsiyetleri, geçmişteki ihtişamı, edebî mübalağalar ile okuyucularına aktaran Nâmık Kemal'in hedefi, Osmanlı'nın, Batı üstünlüğü karşısında duyduğu geri kalmışlık hislerini aşmak ve çağdaş Avrupa medeniyetinin temelinde İslâm ve Osmanlı katkılarının bulunduğunu belirtmektir. Nâmık Kemal de dahil olmak üzere son devir Müslüman aydınlarının geçmişe yönelik müsbet bakışlarının arkasında şostaljinin ötesinde- o günkü durumlarının vehametini vurgulamak için tarihi, ideolojik bir argüman olarak kullanmak vardır. İşte, bu bağlamda Nâmık Kemal meşhur *Evrâk-ı Perişan* adlı biyografiler dizisinin Fatih'i konu alan kısmında, onun devrinde ilim hayatından bahsederken şu düşünceleri ileri sürer:

"Fatih'in ilericilik fikirleri eğitim konusunda dahi yenilik yolunu seçerek, yaptırdığı medreselerde tertip dersleri tarzını terk ile her birini fıkıh ve hadis gibi ulûm-ı şer'îye veyahut tıp ve geometri gibi akli fenlerden birine hasretti. [Bugün] gördüğümüz medeniyet üstünlüğünün en büyük sebeplerinden biri olan bu iş bölümü ki -daha Avrupa'da bir asır evvel geçerli olmaya başlamıştır- eğer Fatih'in keşfi üzerine devamlılık ve genellik sağlanmış olsa idi İstanbul şimdi dahi kendi zamanında olduğu gibi marifetin toplandığı nokta ve medeniyetin yayıldığı merkez olması muhakkak idi"¹⁴.

Bu ifadelerden görüldüğü üzere Nâmık Kemal Fatih'i ve Fatih devrini yüceltirken okuyucularına, 'bugün bizden ileri olan Avrupa medeniyetinde görülen birçok üstünlüğün kaynağının bizde olduğunu, hatta eğitimdeki ihtisaslaşmada, her bilim dalı için ayrı bir eğitim kurumunun tahsis edilmiş

¹³ a.e., s. 646.

¹⁴ Nâmık Kemal, *Evrâk-ı Perişan*, İstanbul 1289, s. 236.

olmasının bizim medeniyetimizden Avrupa'ya intikal ettiğini' ifade etmek ister. Ancak bu tez işlenirken eğitim tarihi ile ilgili bu örnekte olduğu gibi temelsiz birçok iddiaya yer verilmektedir. Bu temelsiz iddialar zaman içinde tarihî gerçekler şeklinde, başta muallim-i muhterem Emin Bey olmak üzere yazardan yazara nesiller boyu aktarılacaktır.

Nâmık Kemal ile Emin Bey'in çizdiği bu medrese resmi, İslâm'da medrese ve eğitim geleneklerine ve bu medreselerin elimizde bulunan ve onlar hakkında temel bilgileri sunan vakfiye hükümlerine ters düşmektedir. Zira İslâm'da eğitim tarihinden çok iyi bilindiğine göre dinî ilimlerin ve özellikle Fıkıh'ın eğitimi için ortaya çıkan medreseler, Avrupa üniversitelerinin daha sonraki gelişme safhalarında görülen ihtisaslaşmaya benzer bir ihtisaslaşma sürecine girmemiştir. Ancak Hadis ve Kur'ân ilimlerinin ihtisası yapılan Dârülhadis ve Dârülkurrâ adlı medreselerin ortaya çıktığı, Avrupa'da ihtisaslaşmış meslekî eğitim müesseseleriyle paralellik arz eden tek müessesenin tıp medreseleri olduğu ortadadır. Bu çelişkiye rağmen, yaratılan imaj ilerideki yıllarda daha da pekiştirilerek devam ettirilecektir. Bu imaja göre tasarlanan Osmanlı medrese modelinde "mühendis"lerin yetiştirilmesi meselesi ilerideki çalışmalarda tekrarlanacaktır. Avrupa üniversitelerinin tarihî gelişimini göz önünde bulundurmadan ileri sürülen bu temelsiz benzetmeler, Avrupa üniversitelerinin onsekizinci yüzyılın sonuna kadar devam eden klasik modele göre dört fakülteden yani temel disiplinlerin [Liberal Arts] fakültesi, ilâhiyat, hukuk ve tıp fakültelerinden oluştuğularını¹⁵, mühendislik eğitiminin sanayi devriminin sonrasına kadar birçok meslek gibi usta-çırak geleneği içinde yürütüldüğünü ve bu eğitimin ilk defa üniversitede bu asrın ortalarına doğru başlatıldığını¹⁶ hesaba katmadan, gerçeklere dayanmayan ancak tahayyül edilen bir "Avrupa Üniversiteleri" düşüncesi üzerine kurulmuştur. Yüksek Eğitim Kurumları'nın değişik mesleklere göre ayrışması Avrupa'daki ekonomik ve teknolojik gelişmenin neticesinde yani on dokuzuncu yüzyılın ortalarında ortaya çıkmışken, Osmanlı Devleti'nde bunu on altıncı yüzyılın ortasında beklemenin -Osmanlı tarihini başka kültür ve bilim konularında olduğu gibi- maziye âit Osmanlı ihtişamı ile Avrupa'nın yükselmekte olan ihti-

¹⁵ Avrupa Üniversiteleri'nin tarihi için bk. *A History of the University in Europe, I-II*, Ed. Walter Rüegg Cambridge 1992, 1996.

¹⁶ Sanayi devriminin ortaya çıktığı İngiltere'de ilk "Mühendislik Kürsüsü" 1840'tan itibaren kurulmaya başlanmıştır. İlk örnek Glasgow Üniversiteleri'nde daha sonra bu konuda ilk akademik diploma (degree) 1865'de Oxford Üniversitesi'nde olmuştur. Ed. Michael Sanderson. *The Universities in the Nineteenth Century*, Routledge and Kegan Paul, 1975.

şasının birbiriyle karıştırmalarından ve yanlış anlaşılmasından doğduğu açıktır.

Emin Bey'in makalesindeki temel bazı fikirler ile bilgiler de Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895)'nın *Tarih-i Cevdet* adlı meşhur kitabındaki ilmiye sınıfının bozulması ile ilgili yazılarından, aslına sadık kalınmadan ve kaynak gösterilmeden alınmıştır. Cevdet Paşa, *Tarih-i*'nin birinci baskısının değişik ciltlerinde dağınık şekilde bulunan ve kaydettiği vakıvalardan ayrı olarak ileri sürdüğü analitik değeri haiz genel görüşlerini, eserini yeni tertiple 1891 (1309) de yeniden düzenlerken (tertüb-i cedîd) "Devlet Kanunlarının Nasıl Bozulduğuna Dair" başlığı altında toplar ve hedefini şu şekilde açıklar:

"Devletin eski kanun ve usullerine arız olan değişmeleri bilmek .... nizamlarına zaman zaman arız olan bozulmaların sebeplerini açıklamak ... yeni nizamları anlamak için yardımcı olacak .... Her devletin temel vazifeleri ikiye ayrılıp biri ülkesinde adâlet ve kulların haklarını kollamak, diğeri ise serhadlerini yabancıların taarruzlarından korumak..."¹⁷

Bu hedefini gerçekleştirmek için Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'nin iki temel müessesesi olan askeriye ile ilmiyeyi irdeler. Geniş tarih bilgisi ve zengin kültürünün yardımıyla bu iki müesseseyi esaslı şekilde sorgularken, Cevdet Paşa askerî gücün bozulmasını "timar" sisteminin bozulmasına, adaletin bozulmasını da "ilmiye" sınıfının ve bunun temel kaynağı olan medreselerin bozulmasına bağlar.

"... yukarıda belirtildiği gibi timar ve zeamet sahiplerinin halleri perişan olup giderek bütün bütün yok olma (muzmahil) mertebesine varmış ... ocaklıları te'dib ve itaat altına alıp yönetmek için elde bir kuvvet kalmamış idi. Yukarıda belirtilen mülkiye ve askeriyenin bozulması (inhilâli) sırasında İlmiye mesleğinin (tarîk-i ilmiye) kanun ve nizamları dahi bozulmuş..."¹⁸

Cevdet Paşa, ilmiye sınıfına ayırdığı sayfalarda medreselerin yerini belirten genel mahiyette bilgiler serdeder ve Fatih ve Süleymaniye medreselerinin önemini vurgular. Müderrislik rütbesi mevleviyete ve kazaskerliğe götürdüğü için bunun "çok malumat ve liyâkate bağlı" olduktan başka medhali olan "mülâzemet" in tahsili için nice zaman dânişmend olarak medreselerde "işti-gal" e bağlı olduğunu belirttikten sonra Koçi Bey'in risalesine atıfta bulunur:

¹⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, İstanbul 1309, s. 88.

¹⁸ a.e., s. 108.

"Bin tarihlerinden sonra İlmiye mesleğinin kanun ve nizamları bozulmaya yüz tutup giderek her maslahata hatır karışmağla ve her konuda müsâmaha olunmağla layık olmayanlara haddenden ziyade mansıblar verilmek... mevleviyet kağıtlarını satmağa başladılar... mülâzemet ise gerek tarîk-i tedrisin ve gerek tarîk-i kazânın medhali olduğundan onun düzeninin bozulmasıyla bu ikisi dahi muhtel (bozulmuş) olmağın..."¹⁹

Cevdet Paşa'nın ilmiye mesleğinin bozulmasıyla ilgili yazılarına kaynak teşkil eden ikinci eser, Rumeli payelilerinden Tatarcık Abdullah Efendi'nin devlet nizamına dair lâyihasıdır. Cevdet Paşa'nın esas hedefi Osmanlı medreselerinin tarihini yazmaktan ziyade ilmiye sınıfının geçirmiş olduğu "inhilâl"i, yani bozulmasını tahlil etmekle beraber Fatih ve Süleymaniye medreseleri hakkında da bazı genel bilgiler sunmaktır. Okuyucularına bu konuları anlatırken bazı "modern" terminoloji kullanır. Meselâ Fatih Külliyesi'ndeki yüksek seviyedeki sekiz medreseye [Sahn-ı Seman] hazırlık derslerinin okutulması için onlara paralel olarak inşa edilen diğer sekiz medreseden [Tetimme Medreseleri] bahs ederken, bunların Sahn medreselerinin idadîsi yani hazırlayıcısı sayılacağını söyler. Cevdet Paşa döneminde artık orta eğitim için kullanılan "idadî" kelimesi burada esas lügat manasıyla, yani "hazırlayıcı" olarak kullanılmışken daha sonra, yani İkinci Meşrutiyet devrinde lügat manasının dışında ve bir benzetmenin ötesine taşınıp kurulacak başka benzetmeler ile Osmanlı medrese sistemi ile modern eğitim sistemi arasında bir "muadelet" yani bir nevi denklik kurulmasına kadar götürülecektir.

Cevdet Paşa bu yazısının başka bir yerinde Osmanlı medreselerinin parlak günlerinden bahsederken bütün ilim ve meslek sahiplerinin bu medreselerden yetiştiğini ifade eder.

"... ve çünkü mühendis ve tabib gibi erbâb-ı ilm ve maarif dahi bu talebe-i ulûm içinde yetişmekle medreseler terbiye-i umûmiyenin merkezi olup..."²⁰

Bu genel ifadelerden ve daha sonra özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde çıkan medrese ile ilgili yazılardan, hiç bir zaman Osmanlı medrese sisteminde veya onun dayalı olduğu İslâm medrese sisteminde olmayan "Fen" ve "Mühendislik" medreselerinin bulunduğu şeklindeki tarihî realite ile bağdaşmayan iddialar türetilecektir. Cevdet Paşa, tarihî hadiseleri sebep ve netice ilişkisi içinde toplum ve müesseselerin gelişmesini ve değişmesini İbn-i

¹⁹ a.e., s. 112.

²⁰ a.e., s. 110.

Haldun'un tesiri ile sosyolojik bir metodoloji ile asabiyet ve tavırlar bazında inceler. Müesseselerin değişmesinin birbirine bağlı olarak yani bir saatin çarklarının birbirine bağımlılığı içinde olduğunu ifade ederken bu tahlilleri yapar. Osmanlı medreselerinin tarihi ve ilmiye sınıfı konusundaki verdiği genel bilgiler ve görüşler daha sonraki yazarlar tarafından asıl bağlamından çıkartılarak çarpıtılmıştır. Burada dikkatle üzerinde durulması gereken konulardan birisi de "mühendis" kelimesinin hangi manaya geldiği hususudur. Klasik metinlerde hendese ilmi, yani geometri ile uğraşan manasına gelen bu kelime, daha sonra modern devirde Avrupa dillerindeki "engineer" kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Avrupa'da on dokuzuncu yüzyılda mühendislik tahsilinin kurumlaşması ve Osmanlı'da kurulan mühendishanelerin itibar kazanmasıyla, kelimenin bu yeni şekliyle eski şeklinin bir arada mütalaa edilmesinden doğan karışıklığın, Osmanlı medrese literatürüne bundan dolayı girdiği düşünülebilir.

Emin Bey'in Osmanlı medeniyeti geneli ve özellikle medreseleri konusunda fikrî alt yapısını hazırlayan kaynakların başında İkinci Meşrutiyet dönemi ve daha sonraki dönemlerde Türkçü-İslâmcı yazıları ile geniş okuyucu kitlelerini etkileyen M. Şemseddin [Günaltay]'ın (1883-1961), dinî, felsefî ve edebî yazıları gelir. Fransızca'ya vukufu sayesinde oryantalist ilim adamlarının İslâm medeniyet tarihi ile ilgili çalışmalarından yararlanarak birçok konuyu yazılarında ilerleme-gerileme temel düşüncesi etrafında sathî şekilde inceleyen M. Şemseddin Bey, İslâm'da medreseleri ve özellikle Osmanlı medreselerini, ileri-geri ikilemi içinde "müterakkî" ve "mütereddî" medreseler başlıkları altında kaleme alır.

"Müterakkî medreseler memlekete bu fâzıl dehâlar ayarında pek çok yüce şahsiyet yetiştirmişlerdir... Müterakkî medreseler vaktiyle pek makul esaslar, pek derin ihtiyaçlar üzerine tesis edilmiştir..."²¹

Günaltay daha önce değişik dergilerde çıkan hararet ve heyecan dolu makalelerinin üslûbunda yazılmış, *Zulmetten Nura* adlı meşhur eserini

²¹ M. Şemseddin [Günaltay], *Zulmetten Nur'a*, İstanbul 1331 [1913], s. 170-171. Bu eserin baskı tarihi, Seyfettin Özege'nin (*Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, V, 2130) tespitine göre 1915 olarak gösterilmektedir. Rahmetli S. Özege genel olarak İkinci Meşrutiyet'ten sonra basılan kitaplar üzerindeki tarihi Rumî takvime göre kabul ettiği için 1331 senesinin karşılığını 1915 olarak göstermiştir. Ancak değerli dostum Dr. İsmail Kara Bey'in araştırmasına göre kitap üzerindeki 1331 tarihi Rumî olmayıp Hicridir ve bunun da mukabili 1913'tür. Burada da bu şekilde kabul edilmiştir.

1913'te yayımlar. Bu eserinde herhangi bir kaynak göstermeden Osmanlı medrese tarihiçiliğini etkileyecek bazı önemli iddialar ortaya atar. İddialar Emin Bey tarafından *İlmiye Salnâmesi*'ndeki yazısında aynen benimsenecek ve daha sonraları "Osmanlı Medrese Tarihi"ni ele alanların mühim bir kısmı tarafından tartışmasız olarak kabul edilecektir. Mesela, Fatih'in ilme ve erbabına bilinen ilgisi değişik örnekleriyle çok süslü bir üslup içinde anlatılırken onun davet ettiği ilim adamlarından bir heyet kurup onlara Osmanlı Medreseleri Sistemi'ni kurdurduğu konusu, herhangi bir tarihî delile dayandırılmadan ileri sürülmektedir:

"Fatih... ve ulemâyı... payitahtına davet ederek bunlardan oluşan ilmî bir heyet teşkil ve medreselerin tanzimini kendilerine havale etmiştir."²²

"Mütereddî Medreseler" adlı ikinci bir yazısında bu heyet fikrini geliştiren Günaltay, heyetin içinde Ali Kuşçu ve Molla Hüsrev isimlerini zikreder.

"Fatih'in Türkistan-ı ulyâdan celb ve dâvet ettiği Ali Kuşçu merhumla Molla Hüsrev ve emsali dâhilerin, medreseler hakkında vaz etmiş oldukları nizam zaman geçmesiyle az çok kuvvetinden bir mikdar kayıp ede ede on birinci hicrî asra kadar devam etmiştir."²³

Bu iddiaya göre oluşturulan heyet, medreseleri dört kısma ayırmıştır. Bunlar İbtidâ-i hâriç, İbtidâ-i dâhil, Musıla ve Sahn medreseleridir. Halbuki, Fatih devrinin ilmî rütbelerini açıklayan *Fatih Kanunnamesi* ile onun döneminde medreselerin hiyerarşik statüsünü bize bildiren Âlî'nin *Künh el-Ahbâr*'ındaki detaylı bilgilere bakıldığı zaman Günaltay'ın verdiği bilgilerin tutarsızlığı anlaşılır²⁴. Yukarıda iktibas ettiğimiz son paragraf, Emin Bey'in *İlmiye Salnamesi*'nde çıkan şu yazısıyla karşılaştırılmalıdır:

"Fatih... medreselerin tertüb-i tedrisat ve nizamlarına Türkistan-ı ulyâdan davet ve celb eylediği Ali Kuşçu ile... Molla Hüsrev gibi iki dâhi ... ve o zamanlar mevcut olan birçok ... âlimin yüksek himmetleri muvaffak olmuştur..."²⁵

Bu iddia "Heyet"in ortaya koyduğu "Nizam"a göre okuma yazma bilen bir öğrencinin medreselerin ilk seviyesinden başlayarak son seviyesi olan

²² a.e., s. 172.

²³ a.e., s. 180.

²⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, a.g.m., s. 238-239.

²⁵ Emin Bey, a.g.m., s. 643.

Sahn'a nasıl yükseleceğini kalın çizgiler ile belirtiyor ve kanaatimizce Osmanlı medrese tarihçiliğini yanlış yolda etkileyen edebî bir benzetmeyi sistemleştiriyor:

"Bugün Fatih Camii etrafında bulunan sekiz medrese (Sahn) yani Dârülfünun [Üniversite], Tetimme medreseleri (Musıla) yani İdadî [Lise] ve dışarıda inşa edilen medreselerden (İbtidâ-i dâhil) Rüşdî [Orta] ve (İbtidâ-i hâric) İbtidâî [İlk] tahsiline mahsus olarak inşa edilmişlerdir."²⁶

M. Şemseddin'in bu sözleri Emin Bey'in makalesinde aynen tekrarlanmakta ve okuyucuya daha süslü bir ifade ile sunulmaktadır. İslâm medrese geleneğine uymayan ve on dokuzuncu ile yirminci yüzyılda Osmanlı eğitim hayatına Batı dünyasından ve özellikle Fransa'dan aktarılarak yerleşen modern eğitim seviyelerine göre uydurulmuş bu model tarihî gerçeklere uymamaktadır. Ancak Günaltay, İslâm medeniyeti ve Osmanlı müesseselerinin parlak devirlerinde, bir taraftan Avrupa'ya örnek oluşturduğunu, ona ilham kaynağı olduğu gibi son dönem Osmanlılar için de ilham kaynağı olması gerektiğini belirtmektedir. Bu tezini desteklemek için Avrupa Üniversite geleneğine İslâm dünyasından geçen bazı ilmî rütbelere dayanmaktadır (Bachelier, Licencié ve Docteur). Ancak Günaltay, geliştirdiği bu modeldeki Avrupa üniversitesi ile Osmanlı medreselerinin, gerek dayandıkları hukukî statü ve eğitim sistemleri, gerekse onların oluşumlarına yol açan sosyo-kültürel ve tarihî şartların birbirinden çok farklı olduklarını göz ardı etmiştir. Avrupa tarzı üniversitelerinin -hele Günaltay'ın da 1914'den itibaren müderrisi olduğu İstanbul Dârülfünunu örneğinde olduğu gibi disiplinler ve meslekî ayrışmaların müesseseleştiği yüksek eğitim ve ihtisas kurumları olarak- Osmanlı medreselerinde paralelini bulmaya çalışmak, iki farklı geleneği birbirine karıştırmak ve iki medeniyetin nomenklatürlerini sağlam gerçekler olmadan mezcutmekten ibarettir. Bu modelin en çarpıcı unsurlarından birisi de Günaltay'ın Sekiz Sahn medreselerinin her birini bir üniversite kabul etmesidir:

"... İdadî [Lise] ... tahsilini ikmâl eden öğrenci arzu ettiği ilim şubesinde ihtisas kazanmak için (Sahn) adı verilen sekiz (Dârülfünun) [Üniversite]'den birine dahil olurdu..."²⁷

²⁶ M. Şemseddin [Günaltay], a.g.e., s. 172.

²⁷ a.e., s. 172-173.

Gerek İslâm'da medrese geleneğinde, gerekse Fatih vakfiyesinde ve Sahn medreselerinde okuyan ulemânın biyografileri gibi tarihî kayıtlarda, Sahn-ı Seman medreselerinin bu mânâda farklı eğitim programlarına sahip olduklarını belirten herhangi bir bilgi bulunmamasından, bu kabîl iddiaların, dönemin heyecanlı ideolojik tartışmaları içinde ve yanlış değerlendirmelere dayandırılarak yapıldığı anlaşılabilir.

M. Şemseddin'in, yazılarında Avrupalı bazı oryantalistlerin eserlerinden istifade ettiği görülmektedir. Bunlardan aktardığı çarpıcı bazı örnekleri okuyucularına heyecanlı bir tarzda sunar. Günaltay, Türk okuyucularını, İslâm kültür ve bilim tarihi sahalarında bilgi sahibi olmadıkları konularda, Fransızca okumalarından edindiği bilgiyi akıcı bir üslupla aktararak aydınlatmayı hedefler. Genel mahiyetteki eserlerden medrese tarihi ile ilgili bazı bilgiler aktarır. Biz burada onun dolaylı yoldan etkilendiğini düşündüğümüz Avrupalı oryantalistlerden bazıları üzerinde kısaca duracağız.

Bunlardan birincisi Daniel Haneberg'dir. Haneberg, 1850'de Münih'te yayınlanan *Abhandlung über das Schul-und Lehrwesen der Muhammedaver im Mittelater* adlı, İslâm'da eğitim tarihi ile ilgili çalışmasında, Avrupa üniversitelerinde bulunan mezuniyet sisteminin, yani Lisans'ın (*Licentiate*), İslâm eğitim geleneklerinden biri olan *icazet*'ten alındığını belirtir: *Ich vermute, dass unser Licentiat von dieser Muhammedanischen Einrichtung hervortannut*²⁸. İkincisi ise; on dokuzuncu yüzyılın son yıllarında Saragoza Üniversitesi'nde 1893-94 akademik yılında İslâm'da eğitim konusunda verdiği derslerde İslâm'da eğitim sisteminin Lâtin Avrupa'daki üniversiteleri etkilediğini ileri süren İspanyol oryantalist Julian Ribera'dır. Ribera bu görüşünü İslâm medeniyeti öncesi değişik dönemlerde gerek Yunan, Roma veya Hıristiyan Batı'da bulunmayan bazı olaylar (phenomena) -bu arada diploma ve unvanların verilmesi- üzerine yaptığı araştırmalar neticesinde kurmuştur. Batı dünyasında önemli tartışmalara yol açan bu çalışma medrese sisteminin, Avrupa'da üniversitelerin -daha önce Batı medeniyetinde örneği olmadığı halde doğuşundaki etkilerini ciddi şekilde irdelemiştir²⁹.

Şemseddin Bey'in İslâm medeniyeti tarihi konusundaki bilgilerinin temel kaynaklarından birisi de Fransız oryantalist Gustav Le Bon'un 1884'de

²⁸ Daniel Haneberg'in çalışması için bk. George Makdisi, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburg 1981, s. 275.

²⁹ Ribera'nın bu konudaki çalışmalarının analizi için bk.: George Makdisi, *a.g.e.*, s. 294-296.

yayımlanan *La Civilization des Arabes* adlı eseridir. Le Bon bu çalışmasında Avrupa üniversitelerinin birkaç asır boyunca Müslümanlar'ın yarattığı bilim ve felsefe mirâsı ile geliştiğini söyler:

"Sadece temel eğitim veren okullar dışında Bağdat, Kahire, Toledo, Kordoba gibi büyük merkezlerde laboratuvar, gözlemevi ve zengin kütüphaneleri olan, yani ilmî araştırmalar için gerekli bütün malzemeye sahip üniversiteler vardı. Sadece İspanya'da yetmiş halk kütüphanesi vardı. ... Önceleri bilgi kaynağı olarak Yunan eserlerini kullanan öğrenciler durumundaydılar, fakat çok geçmeden tecrübe ve gözlemlerin en iyi kitaplardan daha kıymetli olduğunu anladılar. ...Modern bilim metotlarının temelini oluşturan tecrübe ve gözlemlerin hocanın otoritesinin yerini alışı genellikle Bacon'a dayandırılır; halbuki bugün artık kabul etmek gerekir ki bu tamamen Araplar sayesinde olmuştur. Zaten bu görüş, onların eserlerini okuyan bütün âlimler ve bilhassa Humboldt tarafından belirtilmiştir. Bilimin en üst seviyesinin, [bilim adamının] kendisinin dilediğince hadiseler yaratması, yani deneyler yapması olduğunu belirttikten sonra bu ünlü gözlemci ekliyor: 'Araplar, eskilerin neredeyse hiç bilmedikleri bu üst seviyeye yükseldiler.' .....Araplar deneyler yaptılar ve uzun zaman bu metodun önemini dünyada tek anlayanlar onlar oldu. ... Aynı zamanda bu bilimleri üniversiteler yoluyla ve kitapları yoluyla yaydılar. Avrupa'da bu bakımdan yaptıkları tesir çok büyük oldu. ... Üniversitemizde modern çağlara gelinceye kadar eğitim hep Arapça kitapların tercümelerine dayandı. ..."³⁰

İslâm dünyasının Batı dünyasına etkilerini açıklayan bu çalışmalar Müslüman aydınlar tarafında sevinç ve heyecan ile karşılandığı gibi bazı yanlış anlamalara da yol açmıştır. Bu yanlış anlamalardan birisi medreselerin Avrupa'daki üniversiteler ile eşitlenmesidir. Yani İslâm'daki yüksek eğitim ile Batı'daki yüksek eğitimin aynılaştırılmasıdır. Osmanlı Türk aydınlarından verdiğimiz örneklere ilâve olarak Mısırlı tarihçi Ahmed Zeki Paşa'nın (ö. 1934) ve daha sonraki Arap eğitim tarihçilerinin aynı hataya düştüklerini görmek, Müslüman aydınların müşterek refleksleri olarak değerlendirilebilir.

Halbuki üniversiteler, Ortaçağ Hıristiyan Avrupa tarihçilerinin belirgin şekilde ispatladıkları üzere, Batı Avrupa'ya has sosyal bir teşkilatlanmanın mahsulü olarak ortaya çıkmıştır. On üçüncü yüzyılda Avrupa'da her nevi *corporation*'ın geliştiği bir ortamda üniversiteler yüksek eğitim müesseseleri

³⁰ Gustave Le Bon, *La Civilization des Arabes*, Paris 1884, s. 341-344.

olarak teşekkül etmişlerdir. Batı Avrupa'nın dışındaki toplumlarda yüksek eğitim kurumları farklı sosyo-kültürel ortamlarda başka şekiller almıştır. İslâm'da ise medrese, vakıf müessesesi olarak ortaya çıkmıştır. Genel olarak İslâm âlemi ve aynı şekilde Osmanlı dünyası üniversite modelini ancak Avrupa'dan öğrenerek on dokuzuncu yüzyılda iktibas etmeye başlamıştır. Osmanlılar bu yeni yüksek eğitim müessesesini medreselerden ayrı olarak mütalaa ettikleri gibi, medreseyi ve onun okuttuğu ilimleri çağrıştırmaması için adını yeni "fenler" in eğitildiği mekân manasına gelen "Dârülfünun" koymuşlardır. İslâm'da medrese tarihi ile ilgili temel müracaat kitabını yazan George Makdisi'nin belirttiği üzere, İslâm'da eğitim bir üniversite sistemi olarak değil, kolej (medrese) sistemi şeklinde teşkilâtlandırılmıştır. İslâm'ın büyük katkısı, ortaya çıkardığı medrese sisteminde, geliştirdiği ve Batı'ya naklettiği yüksek öğrenim seviyesinde, Batı'nın İslâm'dan hem öz hem de metotla ilgili bazı temel unsurları ödünç alarak kendi eğitim sistemine dahil etmesidir. Lâtin Batı dünyasının büyük katkısı ise, onun inkâr edilemeyecek ölçüde bir İslâm-Arap unsurunu kapsayan bilgiyi düzenlemesi, daha da geliştirmesi, aynı zamanda kolej sistemini de geliştirerek birleşmiş bir sistem, yani üniversite hâline getirmesidir³¹.

Oluşan Modelin Yaygınlaşması

Emin Bey'in bu makalesi kısa bir süre sonra konu ile ilgili esas kaynak yazı olmaya başlamıştır. Onu büyük takdir ile ilk defa benimseyen Osman Nuri Ergin olmuştur. *Mecelle-i Umûr-ı Belediye* adlı eserinde, İslâm ülkelelerinde belediyeçilik hizmet ve teşkilâtlanmalarından bahsederken kadılık müessesesi konusunda bilgi sunma sadedinde Osmanlı Devleti'nde kadılık müessesesi konusunu ele aldıktan sonra medrese bahsine geçer ve M. Emin Bey'in 'gayet vâkıfâne' bir surette yazmış olduğu makaleyi aynen iktibas eder³². O. Nuri Ergin bu yazısında medreselerin lüzumuna işaret ederek şöyle der:

"Binâenâleyh bir millette yalnız kadı bulunur da müfti bulunmazsa, yalnız mahkeme bulunur da medrese bulunmazsa, zahiri bir asayiş mevcut olur, fakat bâtinî olan ahlâkî faziletler mevcut olmaz³³."

Ergin mahkemeler ve medreselerin düzenlemesi konusunda tekliflerde bulunarak Evkaf Nezareti'ne bağlı medreselerin ve diğer dinî müesseselerin

³¹ George Makdisi, *a.g.e.*, s. 293.

³² Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 1, s. 257-263.

³³ *a.g.e.*, s. 272.

Meşihat makamına bağlanmasıyla din eğitimine hizmet veren kurumların kurtuluşunun sağlanacağını söyler ve 'bu suretle hem din teâli edecek, hem de devlet kuvvetlenecektir' der. O yıllarda çıkarılan "Aile Kanunnamesi"ni şiddetli şekilde tenkid eden O.N. Ergin, bunun yargı sisteminin [şer'î ve nizâmî mahkemelerin] birleştirilmesine yâni 'Tevhid-i mehâkim' gibi yanlış ve müsemâsına (adına) uygun olmayan mahud kanun şer'î hakimlerin tayin merciini değiştirmekten ve hakimler mesleğine şeriattan habersiz olan birkaç hakim sokmaktan başka bir semere vermeyeceğini ifade ettikten sonra, dinî eğitimi ve zımnın medreselerin varlığını şiddetli şekilde savunan kesin hükümünü ileri sürer ve 'devleti dinden tecrid etmekten' doğacak sosyal mahzur-lara işaret eder³⁴.

O. Nuri Ergin, 1922'de yayınlanan bu eserle M. Emin Bey'in Osmanlı medrese imajını yeni okuyucu kitlesine taşınmasının ötesinde medrese kurumunun varlığını şiddetle savunur. Bir yıl sonra ilân edilecek Cumhuriyet'le birlikte topluma hâkim olan yeni siyâsî ve ideolojik fikir ve tercihlerin tesiri ile değişen "medrese" söyleminin O.N. Ergin'in bu yazısında belirlediği fikirlerden ne kadar uzaklaştığı ve daha sonra 1939'da kendisinin yayınlacağı *Türkiye Maarif Tarihi* adlı eserindeki bunun tam tersi olan "yeni" fikirleri nasıl savunduğu göz önünde bulundurulursa, bu yazı, karşılaştırma imkânını sağlaması bakımından büyük önem taşır. 1922 yılında "Tevhid-i mehâkim" fikrini reddederken medreselerin varlığını büyük heyecan ile müdafaa eden Ergin, biraz sonra görüleceği üzere "Tevhid-i Tedrisat Kanunu"nun büyük bir savunucusu durumuna geçer ve medreseleri "fossil" olarak telakki eder duruma gelir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Şemseddin Günaltay ve Emin Bey'den sonra medreseler tarihini popüler şekilde ele alıp yeni kurulan Cumhuriyet'in tezlerine paralel bir şekilde sunmaya çalışanların en erken ve bariz örneğini Ahmed Hikmet Müftüoğlu (1870-1927) verir. On yedinci yüzyılda Türk irfanının kaynaklarını konu alan iki makalesinde düşüncesinin çerçevesini çok kesin çizgiler ile belirler ve makalesine şöyle başlar:

"Osmanlı Türkleri tarihinde, hicrî on birinci (milâdi on yedinci) asrın ilk yarısı intizam ve fetihler devrinin nihayeti, dağınıklık ve duraklama zamanlarının başlangıcıdır. İkinci yarısı ise ayak takımının başa geçmesinden dolayı düşünce ve idare gücünün düşüş anıdır."³⁵

³⁴ a.e., s. 284-285.

³⁵ Ahmed Hikmet [Müftüoğlu], "Onbirinci Asr-ı Hicride Türk Menabi-i İrfanı-1", *Mihrab*, sayı 19-20 (İstanbul 1340), s. 623.

Osmanlı eğitim müesseselerini genel olarak *Medrese* ve *Tekke* başlıkları altında ele alan bu yazıda medrese ile tekke biri abûs (çatuk yüzlü), diğeri be-şûş (güler yüzlü) iki üstad olarak tanıtılmaktadır:

"Medreseler parlak dönemlerde münevver zümrenin menşeidir... medreseden icazet alanların yalnız dinî ilimler mütehasısı olduklarını zannetmek abestir. Medreseler eski zaman dârülfünunları (üniversiteleri) olduğu cihetle burada her nevi geçerli ilimler tedris edilirdi. Medreselerin tedrisatını on yedinci asırda dört fakülteye ayırmak mümkündür: 1- Dinî ilimler ve din felsefesi (Kelâm) 2- Hukuk, Fıkıh 3- Edebiyat (Arap edebiyatı) 4- Fen (Tıp, Matematik, Astronomi)"³⁶

Ahmed Hikmet Bey, Emin Bey'in makalesinde bulunan birçok konuyu kendi üslûbuyla Emin Bey'i veya *İlmiye Salnamesi*'ni kaynak göstermeden aktarır. Bu arada aşağıda tartışılacak olan Kâtip Çelebi'nin felsefe eğitimi ile ilgili düşüncelerine de aynı şekilde yer verir. Emin Bey'in de kaynağını zikretmediği bu düşünceleri Ahmed Hikmet Bey'in nispeten daha sade ifadelerinden aktaralım:

"Fatih, medreselerini tesis ederken Sahn-ı Seman'da *Haşiye-i Tecrîd* gibi, *Şerh-i Mevâkîf* gibi eserlerin okunmasını şart kılmış iken on birinci asırda bu dersler 'felsefiyattur' iddiasıyla men olunarak yerlerine *Hidâye* gibi *Ekmel* gibi bir takım kitaplar ikame edilmiştir."³⁷

Aşağıda tartışılacağı üzere Kâtip Çelebi'nin Kadızâdeli hareketine karşı yazmış olduğu bu sözlerdeki bir takım bilgi unsurları, birbiriyle karışmış ve tarihî realiteyi yanlış şekilde aksettirecek bir hal almıştır.

Ahmet Hikmet Bey'in yazısında dikkati çeken en önemli yön Kadızâdeli hareketine dikkat çekmiş olması ve bu hareketi "Medresenin irticama en büyük delil" olarak kabul etmesidir. Yazısını şiirler ve tarihî bazı anekdotlar ile süsleyen Ahmet Hikmet Bey, medrese ile tekke arasında yürüttüğü münazara-yı makalelerini Tevhid-i Tedrisat Kanunu (3 Mart 1340/1924) ile kapatılan medreselerin aleyhine ve hâlâ açık olan tekkelerin lehine bitirmektedir:

³⁶ Ahmed Hikmet [Müftüoğlu], "Onbirinci Asr-ı Hicrîde Türk Menabî-i İrfanı-2", *Mihrab*, sayı 21-22 (İstanbul 1340), s. 715.

³⁷ Ahmed Hikmet [Müftüoğlu], "Onbirinci Asr-ı Hicrîde Türk Menabî-i İrfanı-2", s. 723. Adı geçen kitaplar ve daha sonra adı geçecek olan kitaplar için bk. Ek.

"Medrese ile tekke arasındaki bu ihtilâf-ı telâkki ve terbiyeden dolayı o zamanda halkta his ve bakış birliği vücûd bulmamış tekkenin terbiyesi olan zarif, mütevazı, cömert, hâlim bir kitle; mukabilinde medresenin yetiştirdiği haşin, cedelci, eli sıkı, maddî bir insan zümresi oluşmuş ve bu zamana kadar devam eylemiştir."³⁸

Ahmet Hikmet Bey'in, bu yazısından bir yıl sonra (1925) kapatılan tekke ve zâviyelerin bu parlak çehresinin tam tersi olan ve o yıl kapatılmış medreseler için son değerlendirmesi şöyledir:

"... Medreseler irfan kaynağı olmaktan çıkarak fesat ocağı haline geldi... Buralarda ilim ve fen yerine cehil ve taassup tahsil edilmeye başlandı... fikir ve ilmin gelişmesine mâni, büyük bir bela tehlikesini aldı. Bu suretle halkın ikrahını celp ede ede, bakımsızlıktan haylazlar ve yobazlarla dolan bu müesseseler kendiliğinden çökmeğe başladı."³⁹

Cumhuriyet'in ilk yıllarına tekabül eden ve o günlerde esen değişim rüzgârının izlerini geniş halk kitlesine taşıyan A.H. Müftüoğlu'nun bu yazılarından sonra bu görüşlerin akademik çevrede şüphesiz yansımaları olmuştur.

Osmanlı medrese tarihi konusunda ilk "akademik" çalışma olarak kabul ettiğimiz ve yukarıda temas ettiğimiz Ârif Bey'in Dârülfünun dönemine rastlayan makalesinden sonra medrese tarihi ile ilgili İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde 1933 reform hareketinden sonra bazı çalışmaların başlaması, bu fakültenin iki ünlü "ordinaryüs" profesörü olan Mehmet Şerefeddin Yalçın ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı iledir. Uzunçarşılı'nın uzun ve yoğun çalışmaları -daha sonra uzun uzadıya üzerine duracağımız- bu konunun ve genel olarak İlmîye teşkilâtının anlaşılması ve araştırılması için temel müracaat eseri olan kitabının 1965'te yayımlanmasıyla neticelenmiştir. Ancak Uzunçarşılı'nın nezaretinde ve Yalçın'ın yardımlarıyla Tarih Enstitüsü üçüncü sınıf öğrencilerinden Remziye Beksaç'ın 1936'da hazırladığı "Sahn-u Semân Medreseleri" adlı araştırma ödevi bu konuda yapılan ilk "akademik tez" olarak anılmalıdır⁴⁰. İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın nezaretinde Süleymaniye Medreseleri konusunda yapılmış ikinci bir inceleme daha olduğu anlaşılan R. Beksaç'ın bu ikinci tezini bulmak mümkün olmadığı için burada ancak Fatih ile ilgili çalışması üzerinde durulacaktır⁴¹. Beksaç bu çalışmasında Os-

³⁸ Ahmed Hikmet [Müftüoğlu], "Onbirinci Asr-ı Hicrîde Türk Menabi-i İrfanı-1", s. 633.

³⁹ Ahmed Hikmet [Müftüoğlu], "Onbirinci Asr-ı Hicrîde Türk Menabi-i İrfanı-2", s. 724.

⁴⁰ Remziye Beksaç, *Sahn-u Semân Medreseleri*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Tezi, İstanbul 1936, 16 s.

⁴¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Süleymaniye Medreseleri ile ilgili bu tezi *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı* adlı eserinin bibliyografyasında göstermektedir (s. 289). Cumhuriyet'in 50. yılı

manlı medrese tarihinin esas kaynakları olan birçok birinci derece kaynağa müracaat etmiştir. Bunların başında, basılmış veya İstanbul kütüphanelerinde yazma halinde bulunan Osmanlı kronikleri, Mecdî Efendi tarafından yapılan *Şekâyık* tercümesi ve en önemlisi, 1935'de Tahsin Öz tarafından yayına hazırlanan Fatih Vakfiyesi'nin Arapça metni gelir.

Fatih öncesi medreseleri hakkında giriş mahiyetinde kısa fakat sağlam kaynaklara dayanarak bilgi veren bu araştırmada, İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in mevcut binaları kullanarak kurduğu medreseler belirlendikten sonra Fatih Külliyesi medreselerinin değişik yönleri ilk defa detaylı şekilde açıklanır. Beksaç'ın vakfiyenin yanı sıra, konu ile ilgili bilgilerinin temel kaynağı Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr* adlı tarihidir. Ancak Beksaç'ın bu araştırma ile Osmanlı medrese tarihçiliği konusuna Kâtip Çelebi'ye dayanan yeni bir unsur ilâve ettiğini görürüz. Hocası M.Ş. Yaltkaya'nın ders notlarından yararlandığını ifade ettikten sonra ondan şu bilgileri aktarır:

"Medâris-i Seman'da okutulan derslere ait bir programın mevcudiyetine şimdiye kadar gördüğüm me'hezlerimde rastlamadım. Yalnız burada tedris edilen dersler ulûm-ı âliye (kelâm, tefsir, hadis, fıkıh, ferâiz, usûl-ı fıkıh)'dendi. Fakat bunun haricinde ulûm-ı tahsiliyeden olan hendese, hey'et ve bir de ulûm-ı Arabiye ihmal edilmiş değildi. Zaten Fatih Sultan Mehmet, Vakfiyesine bu medreselerde okunması lâzım gelen iki dersi koymuştu. Bunlardan birisi, '*Şerh-i Mevâkıf* diğeri ise '*Haşiye-i Tecrit*' idi. Bu medreselerin gayesi, her şeyden evvel memleketi adaletiyle idare edecek olan hâkimleri yetiştirmek olduğundan, bunlar (Fıkıh) öğrenmeye ve onları Arapça metinlerinden tedkik için de Arapça bellemeye mecburdular. Binaenaleyh geçmişten haber veren kitaplar bize bu medreselerde, tefsir, hadis ve fıkıh gibi derslerin okutulduğunu söylememiş olsaydı biz bunları, medreselerin gayesinden keşfedecektik. Keşfi güç olan dersler felsefe ile mezcedilmiş olan (kelâm)dı. Fevkalade itimada şayan bir âlim olan Kâtip Çelebi'nin haber verdiği bu vakfiyenin İstanbul Evkaf Müdüriyeti'ndeki mevcut vakfiye olmadığını hocam Şerefeddin Bey tedkik ederek meydana çıkarmıştır. Bu vakfiyede, Fatih'in vakfiyesine kaydettirdiğini söylediği dersler olamadığı gibi lisan itibarıyla de benzemiyordu. Matbu vakfiyede de bu yoktur."¹²

Burada söz konusu olan Kâtip Çelebi'nin, *Mizânü'l-Hakk* adlı eserinde geçen şu ibaredir: "Sultan Mehmed Han Medâris-i Semâniye'yi yaptırıp ka-

münasebetiyle İstanbul Üniversitesi tarafından basılan *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi* adlı kitabın Prof. Dr. Şehabettin Tekindağ tarafından yazılan birinci bölümünde bu tezin tam künyesi şu şekilde gösterilmektedir: Remziye Beksaç, *Süleymaniye Medreseleri*, Tez, Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Kütüphanesi, no. 118.

¹² Remziye Beksaç, a.g.t., s. 10-11.

nuna (yani gelenek) göre iş görülüp okutulsun diye vakfiyesinde yazmış ve '*Hâşiye-i Tecrid*' ve '*Şerh-i Mevâkif*' derslerinin okutulmasını bildirmiştir."⁴³ Çok açık olarak görüleceği gibi Fâtih Vakfiyesi'nde herhangi bir dersin veya kitabın adı geçmemektedir. Ayrıca *Hâşiye-i Tecrid* kitabı, medreselerin en alt kademesinde (yirmili veya yirmibeşli) okutulan bir eser olduğu gibi, *Şerh-i Mevâkif* adlı eser de, Kâtip Çelebi'nin bizzat *Cihannümâ*'sında gösterdiği gibi, kırklı medreselere ait bir eserdir. Görülüyor ki ellili medrese olan Semâniye Medreseleri'nin vakfiyesinde olmayan veya pâyesine uygun düşmeyen eserlerin okutulduğunu söyleyen Kâtip Çelebi, bu konuda ulaştığı bilgileri birbirine karıştırarak sunmuş ve daha sonra gelenleri yanlışlıkla düşürerek, bu konudaki hatalara yeni hatalar ilâve etmelerine yol açmıştır.

Kâtip Çelebi'nin hatalı yazıları hariç Fatih medreseleri ile ilgili başvurduğumuz eserlerin tamamına, yani Fâtih'in çağdaşı olan Tursun Bey'den on yedinci yüzyılda yazılan tarihlere varıncaya kadar olan eserlerdeki bilgilere topluca bakacak olursak, bu bilgilerin, iki temel kaynağın muhteviyatı dışına fazla çıkmadıklarını görürüz. Bu kaynaklardan birincisi *Fâtih Vakfiyesi*'dir. Bu vakfiye, medreselerin genel eğitim çerçevesi ve onlara sağlanan imkân ve imtiyazlarla ilgilidir. İkinci kaynak ise Taşköprüzâde'nin, o dönemin ulemâsı ile ilgili çok yönlü bilgiler verdiği, *Şekâyık* adlı eseridir. Bu temel iki kaynağa göre, Fâtih Külliyesi medreselerinin kendisine has bir ders programı veya nizamnamesi bulunduğu dair herhangi bir bilgi unsuru, delil veya karine bulunmamaktadır⁴⁴.

Kâtip Çelebi'nin hata yapabileceğini ve kendi döneminde Kadızâdeli hareketi mensuplarının felsefe düşmanlığına karşı mücadelesinde böyle bir argümanı geliştirmiş olabileceğini ihtimal dışı bırakan Yaltkaya ve öğrencisi, vakfiyede olmayan bir hükmün -vakıf hukukunun esaslarına aykırı olduğu halde- daha sonra ilâve edildiğini ileri sürerler:

"Binaenaleyh bu vakfiyeler, muahhar zamanlarda yazılmış olsa gerekir. Bugün elde bulunan şu vakfiyeden istifade edilemediği için (*Şekâyık-ı Numâniye* tezkeresini ve zeyillerini takip ederek ilmi an'aneleri muhtevi icazetnameleri gözden geçirerek bu medreselerdeki okunan dersleri tesbit ettim) diyor hocam. (Fatih Sultan Mehmet'den sonra gelenler "bu dersler felsefiyat-

⁴³ Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk*, ed. O. Şaik Gökyay, İstanbul 1980, s. 21.

⁴⁴ Bu ve benzer konuların tartışması için bk.: Ekmeleddin İhsanoğlu, "Fâtih Külliyesi Medreseleri Ne Değildi! Tarih Yazıcılığı Bakımından Tenkit ve Değerlendirme Denemesi", *İstanbul Armağanı 1*, İstanbul 1995, s. 105-133 ve *Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna*, İstanbul 1996, s. 39-84.

tır" diye kaldırıp yerine (Fıkıh)'dan (Hidaye) ve (Ekmel) derslerini okutmayı makul gördüler zira birçok kimselere göre (Kelâmiyat) ile meşgul olan zındıklaşıyordu. Yunanilerin (metafizik, fizik, kimya ve arziyatında bütün telak-kilerini ihtiva eden ve ferdi daha realist düşünceye alıştıran bu ilmi ortadan kaldıran ancak Fatih devrinden sonra gelüb müteassıp ve riyakâr ulemânın sözüne kanan cahil padişahlardı. Nitekim Fatih bu ilmî toleransının devamını, vakfiyesiyle de temin etmek istemiş, vakfiyesine iki meşhur kelâm kitaplarından olan (*Haşiye-i Tecrit*) ile (*Şerh-i Mevakıf*)'ın okunmasını dercettiğini yukarıda söylemiştik. Yine meşhur kelim kitaplarından birisi olan meşhur müfessir (Kadı Beyzavi-685'de öldü-) (*Tevaliilenvar*) namındaki metnini şerh eden Esfehanlı (Şemseddin Mahmut bin Abdurrahman)'ın (*Şerh-i metali*) namıyla maruf olan (*Metâliilenzâr*)'ı tedris ediyordu."⁴⁵

Beksaç incelemesinde, hocası Uzunçarşılı'nın Üniversite Kütüphanesi'nde tespit ettiği "Kanunname-i Talebe-i Ulûm"a dayanarak kendisine verdiği malumata göre bir takım yorumlarda bulunur. Uzunçarşılı'nın daha sonraları kendi eserinde on altıncı yüzyılın başlarına ait olduğunu söylediği bu kanunname öğrencisi tarafından Fatih ve Bayezit devrine tarihlendirilir. Kanunnamenin metninde Fatih medreselerinin adı geçmediği halde hocasının verdiği kağıttan dolayı bunun tetimme medreselerine ait olduğunu belirtir. M.Ş. Yaltkaya'nın aşağıda ele alacağımız makalesinde Fatih medreselerine atıfta bulunmadan zikredilen bu kanunname, daha sonraları onun makalesine referans veren birçok yazar tarafından tekrarlanacaktır. Hatta yine aşağıda açıklanacağı gibi Süheyl Ünver tarafından Fatih medreselerinin "ders nizamnamesi" haline dönüştürülecektir⁴⁶.

⁴⁵ Remziye Beksaç, a.g.t., s. 11.

⁴⁶ Remziye Beksaç hocasının kendisine bu konu ile ilgili verdiği notta bu kanunnamenin İstanbul Üniversitesi Halis Efendi Kitapları no: 207'de bulunduğunu kaydederken, Yaltkaya bunun aynı koleksiyonun 206 numaralı eseri olduğunu belirtir. Uzunçarşılı'nın eserinde de aynı şekilde, yani 206 numarada kayıtlı görünür. Süheyl Ünver ise "Bu iktibas olunan saurları hâvi olan eser bildirildiği kütüphane ve numarasında bulunamamıştır. Profesör Yaltkaya bu notu Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dan aldığını bildirmiştir. Hâlâ bunu arıyoruz. Muhtelif kütüphanelerin siyaset kitapları arasında şimdikiye kadar bulamadık. Biz bu saurları Fatih devrinde tanzim olduğundan bahsettiğimiz tedris nizamnamesinden çıkmış sayıyoruz." Süheyl Ünver iktibası tamamladıktan sonra, "...eğer bu saurlar Fatih zamanında Ali Kuşçu ve Molla Hüsrev'in birlikte hazırladıkları medâris nizamından alınmış ise değerleri fazladır" diyerek bir ihtiyat kaydı derc eder. Ünver'in Fatih Külliyesi ile ilgili bu eserinden iki yıl sonra, yani 1948'de, Fatih döneminin en parlak matematik ve astronomi âlimi ve Semerkand ekolünü Osmanlı bilim dünyasına taşıyan Ali Kuşçu ile ilgili eserinde, Ayvansaraylı Hüseyin Efendi'nin Ali Kuşçu ile ilgili verdiği bilgiler ile Ş. Yaltkaya'nın yayınladığı metni birleştirerek "Ali Kuşçu'nun da tasvibi ile Molla Hüsrev tarafından kaleme alınan *medreseler nizamnamesi* hakikaten bu ise, kıymetine son yoktur. İbâresi o devrin ifâdesiyle olması bu zannı kuvvetlendirecek mahiyettedir" demektedir. Görüldüğü gibi tarihi belirtilmeyen anonim bir "Kânun-ı Talebe-i Ulûm" birinci iktibasta Fatih medreselerinin

Remziye Beksaç, Fatih Sahn-ı Seman medreseleri konusunda üniversite benzetmesini tekrarlarırken, o dönemin medreseler konusunda hâkim görüşlerinin tesiri altında çalışmasını netice kısmında şu şekilde özetler:

"Fatih medreseleri bütün ihtişamını Kanunî Sultan Süleyman devrine kadar muhafaza etmiştir. Kanunî devrinde Süleymaniye Camii etrafında yapılan medreseler, Sahn medreselerinin kıymetini düşürmemiş onun yalnız ulûm-ı âliye tahsiline tahsisine sebep olmuştur. Süleymaniye medreseleri ise ulûm-ı akliyenin tahsil edildiği medreseler olmuştur. Bilahare bütün bu yüksek irfan ocaklarının tesisatında bozukluk olmuş, padişahlar masarifi ihmal etmiş, mutaassıplar türemiş, müderrislikler layık olmayan kimselere verilmiş, icazetnameler satılır olmuş, müderrisler derslerine girmez vekil gönderir olmuşlar. İlim de günden güne sukut etmiş, Fatih devrinin toleransı yerine taassup hüküm sürmeye başlamış. Daha Fatih Sultan Mehmed'in, ilmî münakaşadan, hürriyet-i efkârdan zevk alır devrinin, oğlu Bayezid II. zamanında sukut ettiği görülür. Taassubun tesiriyle, Ali Kuşçu'nun talebesi ve hem de (Semaniye)'de müderrislik etmiş bulunan riyâziyeci Mevlâna Lutfullah'ın zındıklıkla itham edilerek alenen idam edilmesi bunun bir misalidir. Koçi Bey Sultan Murad-ı rabiye takdim ettiği risalede bu ilmî sukutu çok acı ve açık bir ifade ile padişaha anlatır ve ilk i'tilanın sebeplerinden biri o zaman böyle ilmî su'i istimallerinin olmadığıdır, der. Eğer o günlerde, ilk üniversitelerimiz mesabesinde olan bu yüksek medreselerin teşkilâtı bozulmamış olsaydı, her sene bir terakkî serisiyle karşılaşacak, bu günkü modern üniversitemizi daha on yedinci asırda kurmuş olacaktık.. Fakat bu müesseseler maddî, manevî bütün bozuklukları ile maalesef, pek yakın zamanlara kadar yaşadılar.. Bunları Dârülhilafe adıyla, 18/Eylül/1330-1914'te ıslah etmeye uğraştularsa da daha berbat yola saplatılmış olduk. Bu medreselerden tamamen (CUMHURİYET)'in ilânıyla kurtulabildik."¹⁷

Remziye Beksaç'ın araştırma ödevinde görülen tarihî iktibaslar ve argümanların, dört yıl sonra Tanzimat'ın yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle Millî Eğitim Bakanlığı'nın 1940'da yayınladığı *Tanzimat* adlı kitapta Edebiyat Fakültesi "ordinaryüs" profesörlerden Mehmed Şerefeddin Yaltkaya (1879-1947) tarafından sunulduğunu görürüz¹⁸. "Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler" adlı makale, bu konuda daha sonra yazı yazacaklar için sık sık başvuru

---

tedris programı", ikinci iktibasta bu medreselerin "nizamnamesi" haline gelmiştir. Ayrıca bu program veya nizamnamenin Ali Kuşçu ile Molla Hüsrev tarafından hazırlandığı mükerreren ifade edilmektedir.

¹⁷ Remziye Beksaç, *a.g.t.*, 15-16.

¹⁸ M. Şerefettin Yaltkaya, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 463-467.

racakları ve medrese araştırmacılarının bibliyografyalarında daima görünen bir kaynak olacaktır. Yaltkaya'nın dinî bir muhit içinde yetişmiş olmasının, Rüşdiye ve Dârümuallimin'deki modern tahsili yanında klasik dinî ilimlerde icazetli olması, İlähiyat ve Edebiyat Fakülteleri'ndeki hocalıklarından önce İstanbul Medreseleri'nde müderrislik yapmış olmasının, medrese konusunda, yazısına ayrı bir itibar sağladığı muhakkaktır.

Yaltkaya makalesinde medreseler tarihini iyi dönem-kötü dönem ikilemi içinde ele alır. Cevdet Paşa'nın yukarıda belirtildiği üzere ilmiye mesleğinin gerilemesi konusundaki fikirlerini, bağlamı dışında, onun adını vermeden aktarır. Burada Cevdet Paşa'nın bu konudaki kaynağını teşkil eden Koçi Bey'in lâyihasına işaret ederken basılmış nüshasına müracaat etmeden Cevdet Paşa'nın eserinden aktarır. Koçi Bey risalesinde ilmiye sınıfının bozulmasının dönüm noktasını 1003 (1594) olarak gösterip bunun değişik tezahürlerini örneklemiştir⁴⁹. Cevdet Paşa bu konuyla ilgili yazısında ise bu tarihi yuvarlayarak sunmuştur: "Koçi Bey... bin tarihine gelince...." veya "bin tarihlerinden sonra ilmiye tarihi bozulmaya yüz tutup..."⁵⁰

Yaltkaya, Cevdet Paşa'nın Koçi Bey'den iktibas ettiği bilgileri kaynak göstermeden aktarır ve Koçi Bey'in görüşlerini Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgiler ile mezcederek sunar. Şerefeddin Yaltkaya, Kâtip Çelebi'nin *Nizâmü'l-Hakk* adlı eserinden -bundan sonra medreseler ile ilgili bütün yazılarda sık sık tekrarlanacak ve medreseler konusunda yakın zamana kadar tartışma kabul edilmez tarihî gerçekler olarak kabul görecektir- iki görüşünü aktarır. Bunlardan birisi *Hâşiye-i Tecrid* ve *Şerh-i Mevâkif* adlı İlm-i Kelâm -yani İslâm felsefesine ait eserlerin- okutulmasının Fatih'in Sahn medreselerinin vakfiyesinde şart koşulmuş olmasıdır. Fatih'in vakfiyesinde böyle bir hükmün olmadığı, tespiti zor bir husus olmamakla beraber Yaltkaya'nın Kâtip Çelebi gibi bir otoritenin eserinden naklettiği bu sözler Osmanlı medreseleri konusunda günümüze kadar devam eden "light motif"lerden birisini teşkil etmektedir.

Remziye Bekaç'ın ödevinde tartışılan bu konunun Yaltkaya'nın makalesinden daha farklı bir şekilde ele alınması beklenirdi. Çünkü Yaltkaya Fatih Vakfiyesi'nde böyle bir hüküm veya ifade bulunup bulunmadığını araştırmış olsa idi medreseler ile ilgili bu hata elli sene boyunca tekrarlanmayacaktı.

⁴⁹ Koçi Bey'in hazırladığı lâyiha daha sonraki tarihlerde basılmıştır. Bu risalenin ulemâ ile ilgili kısımları için bk.: *Risâle-i Koçi Bey*, Londra: Mösyö Vats Tabhanesi, 1277, s. 9-12 ve *Koçi Bey Risâlesi*, İstanbul 1303, s.36-46.

⁵⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, 109, 112.

Vakfiyenin metninin ciddi şekilde incelenerek yorumlanmaması, Kâtip Çelebi'nin bu ifadelerinin mutlak bir hakikat olarak kabul edilmesine yol açmıştır. Kanaatimizce Kâtip Çelebi'nin bu konuda verdiği bilgiler, Âli'nin *Künh el-Ahbâr* adlı eserinde medreseler ile ilgili bilgilerin yanlış bir şekilde hatırlanması veya aktarılmasından doğmaktadır. Kadızâdeliler hareketine tepki olarak felsefe ve ilm-i kelâm dersleri ve bir takım derslerin medreselerin "ders program"larından çıkarılmasını tenkid eder ifadeler herhangi bir şekilde tahkik edilmeden bu selefiyeci hareketin boyutları ile tesirinin derece ve genişliğinin araştırılmadan mutlak bir hakikat olarak kabul edilmesi, müterakkî/gelişmiş - mütereddî/gerilemiş ikilemlerle uyduğu için çok kabul gören bir medrese imajını ortaya koymaktaydı. Bin yılından sonra kelâm ilmi ve ona ait *Hâşiye-i Tecrid* ve *Şerh-i Mevâkıf* gibi eserlerin okutulmaz olmadığını gösteren en bariz delil bizzat Yaltkaya'nın kendisidir. Çünkü kendisi bu ilmi ve eserlerini medrese hocalarından okuyarak icazet almış ve İlahiyat Fakültesi'nde *Kelâm tarihi*, Edebiyat Fakültesi'nde ise *İslâm dini felsefesi* derslerini okutmuştur. Yani hicri 1000 yılından sonra yetmiş olan Yaltkaya, gençliğinde yaşadığı medrese geleneğini makalesine tam olarak aktiremediği gibi, makalesini yazdığı sırada hem Arapça nüshası (1935) hem Türkçe nüshası (1938) basılmış olan Fatih Vakfiyesini, Fatih medreseleri ve genel olarak Osmanlı medreseleri konusunu yanlış değerlendirmiş olması ondan sonra gelecek nesillerin yanlışlanmasına yol açacaktır.

İleri-geri ikilemi içinde Yaltkaya ile Emin Bey arasında müşterek unsurlardan birisi de geri veya karanlık dönem olarak kabul ettikleri dönemde yetişen meşhur âlimlerin isimlerini sıraladıktan sonra onların birer istisna olduklarını söylemeleridir. Yaltkaya'nın, Emin Bey ve Ahmet Hikmet Müftüoğlu'ndan aktardığı yanlışlardan diğeri ise Süleymaniye Külliyesi'nde "matematik ilimlere mahsus bir medresenin" kurulmuş olduğu iddiasıdır.

Yaltkaya'nın yazısında dikkat çeken çelişkilerden birisi, Uzunçarşılı tarafından ortaya çıkarılan "Kanunname-i Talebe-i Ulûm" ile ilgili tavrıdır. Bir taraftan: "Kanunî devrinden itibaren Tanzimat ilânına kadar geçen uzun yıllarda medreseler kendi haline bırakılmış ve bunlarda hiçbir islâhat yapılmamıştır" derken metnini neşrettiği Kanunname'yi: "eski medreselerde okunan dersler ve kitaplar ve talebenin terakkisi hakkında malumat" veren belge olarak yorumlamaktadır. Halbuki bu kanunname esas itibarıyla medreselerde bozulan eğitimin düzene sokulması için yapılmıştır.

Yaltkaya'nın daha önce Edebiyat Fakültesi derslerinde ve öğrencisi Remziye Beksaç'a verdiği notlarında medrese ile ilgili bu görüşleri, bu makalesiyle daha sonraki çalışmalarda çok yankılanacak, son Osmanlı döneminde medrese müderrisi, Cumhuriyet'in ilk döneminde üniversite "ordinaryüs"

profesörü ve en nihayet Diyanet İşleri Başkanlığı yapan ve kelâm ilminde icazet sahibi olan birisinden çıkmış olması ona ayrı bir itibar sağlayacaktır.

Aynı dönemde medreseler konusunda devrin fikrî ve siyasî görüşlerini en bariz ve hacimli ölçüde belirten yazı Osman Nuri Ergin'in (1883-1961) *Türkiye Maarif Tarihi* adlı beş ciltlik eserinde çıkmıştır. Birinci cildi 1939, son cildi 1943'de yayınlanan bu eserde, Türk maarif tarihi üç devre ayrılır. Birincisi *Araplaşma ve skolastik tadrîs devri* (1453-1918), ikincisi *Garplasma ve yenilik devri* (1773-1923), üçüncüsü ise 1923 Cumhuriyet'in ilânı ile başlayan *Türkleşme ve milliyetçilik devri*dir. Esas mesleği vilayet mektupçuluğu olan Ergin, bazen çok rahat bir ifade tarzı, bazen de gelişi güzel ifadelerle maarif ile ilgili derlediği aslı olsun veya olmasın her türlü yazı, bilgi ve gazete haberleri ile bazı otantik belgeleri bir araya toplayarak tarih ilminin gerektirdiği ve makalemizin başında esaslarına işaret ettiğimiz tarih yazıcılığına ters düşen bir -usul değil- usûlsüzlük içinde, bir Osmanlı medrese tarihi yazmıştır. Ergin eserini hazırlarken takip ettiği yolu şu şekilde ifade eder:

"Edebiyat tarihinde Abdülhak Hâmid'e atfolunan bir fıkra olduğunu hatırlıyorum: *Hep gördüğümüz gibi yazmaktan ne çıkar? Biraz da düşündüğümüz gibi yazalım!* İşte ben de yukarıda adlarını saydığım eserlerden istifade etmedim, diyemem. Bununla beraber bu eseri gördüğüm gibi değil, düşündüğüm gibi yazdım diyebilirim."⁵¹

Yaratıcı sanat ve edebiyat ile tarih ilminin metodolojileri arasındaki farkı göremeyen Ergin, 1922'de lüzumuna inandığı ve hararetle varlığını müdafaa ettiği medreseler konusunu şo günün siyasî ve ideolojik şartlarına uygun şekilde- "düşünerek" yazmıştır. Yani Mütareke ile Cumhuriyet devrinde aynı konuda "ayrı düşünceler" ile yazılmış, aynı medrese tarihi bahis konusudur.

Türk maarif tarihinin birinci devri dediği Araplaşma ve skolastik devrin artık yeni nesiller için -tarihî kıymetinden başka bir şey ifade etmediğini- belirttikten sonra eski kültüre ve müesseselerine ait olan kısmı neden yazdığını şu ifadeleri ile açıklar:

"... Bugün tamamıyla bir müstehase (fossil) olmuş olan medreselere 60 sayfa tahsis edişim onun ne kadar mütereddî bir müessese olduğunu tespit hattâ isbat içindir. Eskillikleri nisbetinde müstahaselere (fosiller) kıymet verilerek müzelerde saklanmaz, haklarında risaleler, kitaplar yazılmaz mı? İşte ben de bu maksatla bu müessese üzerinde nisbeten fazla durdum.

⁵¹ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 1-2, İstanbul 1977, s. XII.

Gerek medreseler, gerekse tekkeler ve hattâ camiler hakkında birinci ciltte toplamış olduğum malûmatın onda biri derecesinde daha önce yazılmış derli toplu bir yazı görmüş olsaydım bu bahisleri bu kadar uzatmazdım. Benden sonra maarif tarihi yazacakların bunlardan ya hiç bahsetmeyecekleri yahut kısaca temasla iktifa edecekleri tabiidir."⁵²

Dönemin nomenklatürü ile Osmanlı medreselerini; halk mektepleri, meslek ve ihtisas medreseleri ve meslek ve ihtisas mektepleri başlıkları altında ele alan Ergin, halk mektepleri dediği medreseleri eski ve yeni olarak iki alt gruba ayırır. Yeni medreseler bahsinde İkinci Meşrutiyet devrinde, makalemizin başında işaret ettiğimiz, ıslah-ı medâris politikası gereği kurulan Dârülhilâfetülâliye medresesinden ve eğitim programından bahseder. Buradaki bilgiler, bu medreselerin kurulduğu dönemin *Beyânülhak*, *Sebilülreşâd* ve *Sırât-ı Mustakim* gibi dergilerinden aktarılarak verilmektedir. Eski medreseler bahsinde ise Emin Bey'in meşhur makalesi yanında Ahmed Hikmet Müftüoğlu'nun iki makalesi ve Ali Suavi ile son dönem Osmanlı aydınlarının medrese eğitiminin tenkidi konusunda yazdıkları gazete ve dergilerden derlenen ifadeler peşpeşe sıralanıp verilmektedir. Ergin'in üslubunu belirtmesi bakımından, Macar Otomanisti Fekete'nin, Macaristan'da Osmanlı döneminde inşa edilen medreselerin vakfiye ve defterlerine dayalı olarak bu medreselerin eğitim ve kültür açısından ehemmiyetini belirten sözlerini aktaran Ergin'in konu ile ilgili yazmış olduğu şu yorumu, çok aydınlatıcıdır:

"Bir Avrupalı'nın methettiği eski Türk medreseleri zamanla birlikte yürümedi, günden güne gerek Türkiye'de, gerek bilhassa Garp'ta mektepçilikte ve okutma usullerinde birçok yenilikler ortaya çıktığı, eski medreseler garpta birer dârülfünun haline getirildiği halde bizimkiler ilk derecelerini bile muhafaza edemeyerek seneden seneye kıymet ve ehemmiyetten düşmeye başladılar. Medreseleri bu düşkünlükten kurtarmak, onlara diriltici bir ruh üfleme hususunda üç [yüz] sene içinde ciddi ve esaslı bir teşebbüsü tarihlerimiz kaydetmiyor; Kâtip Çelebi gibi mütefekkirlerimiz bu yolun çıkmaz olduğunu anlıyorlar; bu yolda eserler yazıyorlarsa da asıl resmî teşekküller ve hükümet bunun fenalığını bir türlü anlayamıyordu. Kâtip Çelebi'nin anlaması bir Garp lisanını bilmesi, Garp dilinden eserler tercüme etmiş olması ve bilhassa medrese tedrisatıyla iktifa etmeyerek hususî surette bilgi sahasını genişletmiş bulunması idi. İşte medrese programlarının fenalığını, okunuş yollarının kifayetsizliğini ancak bu türlü adamlar anlayabilirlerdi"⁵³.

⁵² a.e., s. XIV.

⁵³ a.e., s.101-102.

Ergin'in tutarsızlıklarına sayılamayacak kadar örnek bulmak mümkündür. Ancak burada daha önce tartıştığımız *İdadî* tabiri ile ilgili yazdığı iki ifadeyi mukayese etmek yeterli olacaktır:

"Tetimme medreseleri sahn medreselerinde okuyacak talebeyi hazırlardı ve bir nevi idadî mahiyetinde idi. Buradaki idadî tabiri şimdiki lise mukabili değil, hazırlayıcı ve daha eski tabirle *mahreç* demektir."⁵⁴

Burada doğru bir teşhiste bulunan Ergin bu sözleri söylememiş gibi iki sayfa sonra incelememizin başından itibaren terminoloji ve nomenklatur karmaşasının eseri olarak şunu söyler:

"Orta kısımdan sonra tetimme medreseleri, yâni liseler gelirdi."⁵⁵

İki devri yaşayan, medrese ile modern mektep eğitim konularını bildiği sanılan Ergin'in bu basit konuda çelişkiye düşmesine rağmen, daha büyük ve bizce daha önemli bir konuda, yukarıda çalışmalarını ele aldığımız yazarlardan daha ihtiyatlı ve doğruya daha yakın olduğu görülmektedir. Daha önce belirtildiği üzere Süleymaniye Külliyesi içinde fen bilimlerinin münhasıran okutulduğu, *Dârülhendese* veya *Riyâziyât ve Tabiiyât Medresesi* gibi değişik isimler ile anılan müstakil bir medrese bulunmamaktaydı. Emin Bey'in meşhur makalesi ile başlayan temelsiz görüşe katılanlar arasında Ergin'in de belirttiği üzere İsmail Hakkı Uzunçarşılı da olmuştur. Ergin, Uzunçarşılı'nın üniversite ders notlarına atf yaparak şunları kaydeder:

" Profesör İsmail Hakkı'nın dediğinin ve diğer muharrirlerin de teyit ve tekrar ettiklerinin aksine olarak Süleymaniye medreseleri arasında riyâziyât ve tabiiyât için ihtisas medreseleri olmadığı gibi... ..Vakfiyede Dârüttub ile Dârülhadis'ten başka ihtisas medresesinden bahis yoktur."⁵⁶

Ergin bu konuda şaşırtıcı bir dikkat gösterir, Emin Bey'in makalesinden konu ile ilgili paragrafı iktibas ettikten sonra ihtiyat kaydını ekler:

"[Emin Bey ...] Fıkrasında Süleymaniye İmareti çevresinde Dârülhendese denilmesi lâzım gelen bir medrese bulunduğu anlaşılıyor ise de muharrirler mehz göstermemiş ve Kanunî'nin vakfiyesinde de orada böyle bir meslek ve ihtisas medresesi açıldığı kaydına rastlanamamış olmasına göre,

⁵⁴ a.e., s. 98.

⁵⁵ a.e., s. 100.

⁵⁶ gös. yer

bunları teyid eder vesika elde edilinceye kadar bu mütalâaları kayd-ı ihtiyatî ile telâkki ve kabul etmek lâzım gelir."⁵⁷

Tarih yazıcılığı bakımından bu isabetli değerlendirme ve buna benzer birkaç örneği daha bir tarafa bırakacak olursak, birçok lüzumsuz bilgi ve nakillerin bulunduğu bu yazı Osmanlı medrese tarihi için yanlışlar ile dolu olup, Osmanlı kültür ve bilim hayatını çok menfi bir şekilde suçlamakta ve onu sıfıra indirgemektedir.

"İşte medreselerin Fatih zamanından Abdülhamid II devrinin sonlarına kadar geçen dört buçuk asır içindeki tarihçesi bundan ibarettir. Bu medreselerin memlekete, Türklüğe ve ilim âlemine ne hizmeti ve faydası olmuştur? Belli başlı hangi âlimleri yetiştirmiştir? Bunlar arasında beynelmilel şöhreti haiz kimseler var mıdır? Bunları uzun uzadıya araştırmaya lüzum yoktur "*hiç kimseyi yetiştirmemiştir*" demekle iktifa etmek daha muvafık olur."⁵⁸

Bu dönemde tarihi realitelere uygun olarak ve temel kaynakları doğru şekilde değerlendirerek Fatih Külliyesi medreseleri ile ilgili yazılan - dar kapsamlı olmasına rağmen - en dikkatli ve ilmî araştırma esaslarına uygun olan yazı Dr. Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eserindeki üç sayfalık metindir. Adnan Bey eserini Paris'te yaşadığı sürgün günlerinde önceleri Fransızca olarak hazırlamış ve basmış (1939), Türkiye'ye döndükten sonra çalışmasını gözden geçirerek bu defa Türkçe olarak bastırmıştır (1943). Bu özlü yazısında Adıvar, Fatih medreseleri ile ilgili kaynaklar konusunda ihtiyatlı tavrını ortaya koyar ve yayınlanmış vakfiye metinleri konusunu inceler. Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan Vakfiye ile yayınlanmış Arapça ve Türkçe vakfiyelerin ayrıntılarını mukayeseli şekilde incelerken aradaki farkları belirtmekte ve Türk İslam Eserleri Müzesi'nde, kendisinin bulduğu nüshanın en eski metin olduğunu, belirttiği örnekler ile ispatlamaya çalışmaktadır.

"Bu medreseler hakkında en eski bilgi, tomar halinde Arapça bir vakfiyede bulunmaktadır. Bugün Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde (No. 1872 vakfiye, No. 6354) durmakta olan bu belgeyi gördük. Vakfiyenin başı ve sonu kopmuştur. Yazı uzmanlarının rivayetine göre, yazısı Fatih zamanı yazılarına pek benzer. İlk kısımda, cami ve medreseye vakfedilen bina ve arazinin sınır-

⁵⁷ a.e., s.147.

⁵⁸ a.e., s. 108.

larını belirtirken, o vakitki İstanbul'un mükemmel bir topografyasını veriyor. Fikrimizce Fatih'in asıl ve ilk vakfiyesi belki budur."⁵⁹

Adnan Bey'in bu yazısında ilmi araştırma metodolojisi açısından hassasiyet ve dikkatinin en bariz örneği, Emin Bey'in *İlmiye Sâlnamesi*'ndeki yazısı ile ilgili sözleridir:

"Yalnız öteden beri söylenip gelen bir geleneğe göre, öğretimin Fatih zamanında vezir Mahmut Paşa ve Ali Kuşçu taraflarından düzenlendiği, önce tetimme medreselerinde ilk dersler okunduktan sonra asıl Medâris-i Semâniye'ye geçildiği ve müderrislerin bir medreseden daha büyük bir medreseye nakil için, padişah huzurunda bir çeşit müsabaka imtihanı geçirdikleri anlatılmaktadır. Bu medreselerde ayrıca matematik, astronomi ve tıp okutulduğu *İlmiye Sâlnamesi*'nde hiç bir kaynak gösterilmeksizin, yazılmıştır."⁶⁰

Ancak Adnan Bey, İslâm'da medrese ve bîmâristan tarihi ile ilgili çalışmalarına müracaat etmeden vakfiyedeki Fatih medreseleri ve dârüşşifası ile ilgili hükümleri yetersiz bulur. Halbuki bu vakfiyedeki iki müessese ile ilgili söylenenler Osmanlı öncesinden devam eden geleneklerin bir ifadesiydi. Fatih medreselerinde eğitimin yürütülüş şekli diğer Osmanlı medreseleri ile Osmanlı öncesi Selçuklu veya genel olarak İslâm'da medrese tarihi ile ilgili çalışmaların ortaya koyduğu gibi, yerleşik bir geleneğe göre yürütülmekte ve bunun değişik asırlarda ve bölgelerde kurulan medreselerin vakfiyelerinde gördüğümüz üzere -hemen hiç birisinde- "ders programı" denilebilecek ayrıntılara yer verilmeden çok kısa kalıplaşmış ifadeler ile belirtilmektedir. Vakfiyelerde belirtilen hususların on dokuzuncu yüzyılın sonunda veya yirminci yüzyılın başında yüksek mekteplerde veya üniversitede yetişenlerin alıştıkları müfredat programlarına hiç bir benzerliği düşünülemez.

"Yazık ki, bu vakfiyelerde medreselerde okutulan derslerin adları verilmediği gibi, dârüşşifada tıp öğrenimi yapanların tabikat görüp görmeyecekleri, yani hastanenin bir klinik niteliğinde olup olmadığı açıkça belirtilmemiştir."⁶¹

Adnan Bey'in, "yazık ki" diye ifade ettiği üzüntüsünü gidermeye matuf ve eserinin ilâveli yeni baskısını hazırlayanlar tarafından eklenen "ders prog-

⁵⁹ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982, s. 44.

⁶⁰ a.e., s. 46.

⁶¹ gös. yer

ramı"nın varlığının ispatına gayret eden çalışmaların, tarihî realite ile ilgisi ve medreselerde eğitim ve öğretim geleneği açısından geçerliliği daha önceki bir çalışmamızda⁶² ele alındığı ve yayın tarihi bakımından bu incelememizin çerçevesi dışında kaldığı için burada tekrarlanmasına lüzum bulunmamaktadır.

1953 tarihinin yaklaşmasıyla İstanbul'un fethinin 500. yıl dönümünü kutlama konusu Türk kamuoyunun gündemine girdiğinde, Fatih medreseleri de bu gündemin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. 1943 yılında devrin ünlü kütüphanecilerinden Muzaffer Gökman, *Fatih Medreseleri*, adı altında bir risale yayınladı. Gökman bu eseri hazırlamaktaki gayesini şu şekilde özetler:

"Kubbelerinde incir ağaçları bitmiş Osmanlı Türkleri'nin ilk üniversitesi olan Sahn-ı Seman medreselerini İstanbul fethinin beş yüzüncü yılına yaklaştığımız bu senelerde yeni nesle tanıtmak"

Bilinen tarihî kaynaklara, başta *Şekâyk* tercümesi ve Fatih medreselerinin vakfiyelerine dayalı olarak hazırlanan bu monografi, bir yönü ile ciddi ilmî bir teccüs eseri ve diğer yandan daha önceki çalışmalara nazaran bir çok doğru bilgiyi sunmakla beraber Osmanlı mirasına ve özellikle medreselerine karşı o dönemde revaçta olan karşı fikirleri cerh edici bir üslup içinde yazılmıştır. Temel kaynakları doğru şekilde okuyup aktaran Gökman, Âlî'nin *Künh el-Ahbâr*'ından bir hayli yararlanmıştı. Bununla beraber çalışmada, Osmanlı medreseleri ile ilgili Emin Bey'in Süheyl Ünver ve o dönemde revaçta olan çalışmalarda bulunan yukarıda işaret ettiğimiz hatalara ve biraz sonra Süheyl Ünver'in eski çalışmalarını toparladığı aşağıda zikr olunan eserinde görülecek bir takım hatalara yer verilmektedir. Buna örnek olarak ilk el kaynakların hiç birisinde olmadığı halde Süheyl Ünver'in bir yazısına dayanarak Fatih Medreseleri arasında bir up fakültesinin bulunduğu ifade edilmesi gösterilebilir.

Gökman, batı bilim hayatını ve müesseselerini incelemeyen, bu konudaki etüdlere başvurmadan mukayeseler yapmaya kalkar ve Osmanlı tarihi konusunda Türk aydınlarının birkaç neslinin bu husustaki hissiliğini şu ilgi çekici ifadeler ile belirtir:

"Osmanlı kültür müesseseleri bir hat üzerinde tetkik edilecek olursa, bünyesi bazen lehte, bazen aleyhte çıkış ve inişler kayıtlı eder. İlk kuruluşla-

⁶² Ekmeleddin İhsanoğlu, "Fâtih Külliyesi Medreseleri Ne Değildi! Tarih Yazıcılığı Bakımından Tenkit ve Değerlendirme Denemesi" adlı makale.

rından itibaren Fatih devrine kadar yükselen bu hat bu devirle canlılığını muhafaza ettikten sonra II. Beyazıt zamanında yavaş yavaş alçalmaya başlar⁶³... XV. Asır tedris hayatı, Garb'ın dikkatini çekebilecek kadar yeniliklerle doludur⁶⁴."

"İkinci yükselme Kanunî devrindedir. Kendi adı ile medrese yaptırır. Tıp ve riyaziye derslerine ehemmiyet verir. Fatih'in birinci yükselmeyi kaydettiği devirde Garp bizden aşağı seviyede, ikinci çıkışı kayıt eden Kanunî zamanında Garp bizimle aynı seviyeye erişmiştir⁶⁵."

Gökmen yazısının sonunda, medrese tahsilinin -söylenildiği gibi- uzun ve "müz'ic" olmadığını, o tahsilin "skolastik" ve huzursuz olduğunu iddia edenlerin bu risaleyi okuduktan sonra neler düşünebileceklerini merak ettiğini belirterek, Osmanlı medreselerine insaf edilmesi temennisiyle risalesini bitirir.

Osmanlı medrese tarihçiliğinde Süheyl Ünver'in, 1946'da yayımladığı *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç. Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı* adlı eserinin de iki yönden üzerinde önemle durulması gerekir. Ünver eserinin, bir telif eseri olmayıp bir "toplama" olduğunu kapak üzerine isminin üstünde "yazar" yerine "toplayan" şeklinde ifade ederek belirtmektedir. İşte toplama olması bu kitabın birinci önemli yönünü göstermektedir. Zira Ünver, ilk defa olarak bu kitapta, Osmanlı kronikleri, arşiv belgeleri, yazma ve basma kaynaklardan medrese tarihi ile ilgili hiç kimsenin o tarihe kadar görmediği, kullanmadığı veya haberdar olmadığı bilgi ve malzemeyi derlemiştir. Eserin sonuna da bu önemli tarihî malzemedan bazılarının suretlerini, bir takım gravür, minyatür ve fotoğrafları ilâve ederek kitabının değerini bu bakımdan artırmıştır.

Ancak Ünver'in bu kitabının üzerinde dikkatle ve tahlilî şekilde durulması lâzım gelen husus, onun Osmanlı medresesi ile ilgili ortaya koyduğu model veyahut çizdiği tablodur. Ünver'in geliştirdiği tabloyu anlamak için bu eseri niçin hazırladığını ve hangi ruh hâleti içinde düşüncelerini oluşturduğunu görmek lâzım gelir:

"İstanbul Tıp Fakültesi tarihinin İstanbul'da Fatih zamanından başlatılması üzerinde 1930 senesinden beri araştırmalara devam ediyor ve bu arada

⁶³ Muzaffer Gökman, *Fatih Medreseleri*, İstanbul 1943, s. 3.

⁶⁴ a.e., s. 45.

⁶⁵ a.e., s. 3-4.

bilhassa ilimler ve ince sanatlar tarihimizi ilgilendiren vesikalar çıktıkça da topluyorduk. İstanbul Üniversitesi tarihinin de İstanbul'un alınmasından itibaren başlatılması doğru idi."⁶⁶

Ünver'in, İ.Ü. Tıp Fakültesi'nin tarihinin 1453'ten başlatılması hedefi böylece genişletilmiş oluyor. Bu hedef dört yıl önce Üniversite'nin tıbbiyeli rektörü Ord. Prof. Cemil Bilsel tarafından 14 Mart 1942'de, tıbbiyeliler bayramındaki açış söylevinde şu şekilde ifade edilmiştir:

"... Çünkü İstanbul'u fetheden hükümdar üstün bir medeniyet ve tam bir üniversite kurmuştur."⁶⁷

Yani çok açık bir şekilde İstanbul Üniversitesi makamlarınca üniversite'nin tarihinin 1453'den itibaren başlatılması uygun görülmüş ve Ünver buna inanarak bu tarihî malzemeyi bunun için toplamıştır. Ancak Ünver'in bu konu ile ilgilenmesi için bir başka kuvvetli sebebi daha vardı, o da babasının Fatih medreselerinden mezun olmuş olmasıdır. Bunun için kitabına şu ithaf ile başlar:

"Fatih Külliyesini en son bitirenlerden ve ilk telgrafçılarımızdan, aziz babam Tırnavalı Mustafa Enver'in ruhuna sunarım."

Bu ithafta Ünver'in konuya bakışını oluşturan derin psikolojik motivasyonun kavram kaymalarına nasıl yol açtuğunun ilk örneği görülmektedir. Burada görüleceği gibi Fatih medresesi mezunu yerine Fatih Külliyesi mezunu denilmektedir. Halbuki mezuniyet dört asır boyunca "medrese hocalarından" icazet alınarak olmuştur. Son dönem tabiri olan külliye ise Ünver'in nomenklatüründe üniversiteye eşit bir muadildir. Eserin birçok yerinde bu eşitlik değişik şekilde ifade edilmektedir. Fatih Külliyesi (üniversitesi) (s. x), Fatih Üniversitesi (s. 93) gibi. Ayrıca Ünver, Rektör Bilsel'in yukarıda iktibas ettiğimiz konuşmasındaki Fatih'in "üniversite" kuruculuğunu üniversite rektörlüğüne dönüştürür.

"... Bunda en büyük âmil şüphesiz ki Rektörlük mevkiini bütün hayatında muhafaza eden Fatih olmuştur."⁶⁸

⁶⁶ A. Süheyl Ünver, *İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç. Fâtih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. IX.

⁶⁷ a.e., s. 7.

⁶⁸ a.e., s. 120.

Kitabının ilk yarısını Fatih medrese = külliye = üniversite kavramlarını isbat etmek için topladığı zengin malzemeyi kendine has yorumlarıyla kaydırarak işleyen Ünver, ikinci yarısında Fatih dönemi ilim ve kültür hayatını ele alırken yine bu oluşturulan kavramları vurgular:

"İstanbul Külliyesi ilk reisi ve zamanı ulemâsının başı sıfatıyla Sultan Mehmed ve devri âlimlerinin ilmî varlıklarına kısa bir bakış."⁶⁹

Ünver, 1453 tarihini, 1900'de Dârülfünun adıyla kurulan İstanbul Üniversitesi'ne şu şekilde bağlamaktadır: Fatih İstanbul'u feth eder etmez birçok eski kilise ve manastırı medreseye dönüştürdü. Daha sonra kendi adıyla bilinecek Sahn medreselerini kurdu. (bunların inşası 1470'de tamamlandı). Bu medreseler birbirlerinin devamıdır (!). İstanbul Üniversitesi de Fatih medreseleri = külliyesi = üniversitesinin devamıdır.

Herhangi tarihî bir delile veya mantığa dayanmayan müstakil birer medrese olarak kurulan Sahn öncesi medreseleri ile Sahn medreselerinin arasında birbirinin devamı sayılmalarını sağlayacak bir bağlantıdan bahsedilemez. Ayrıca Sahn medreseleri ile İstanbul Üniversitesi arasında öncekiler ile olan eğitim anlayışı müşterekliği ve benzerliği de bulunmamaktadır. Bu bakımdan hayal mahsulü olan bir zincir, hayalî bir teselsülden başka bir şey değildir. Ünver bu konudaki kurgusunu şöyle ifade eder:

"İstanbul'da Bizanslılar zamanında bir takım dinî müesseseler vardı. Bunların bir kısmı papasların oturdukları manastırlardır. Bunlardan ikisi boşalmış bulunuyor. Birisi Ayasofya'daki papas odaları, diğeri Zeyrek'teki Pantokrator Manastırı odaları. İşte fethi müteakip günler ve aylarda Fatih'le veya sonra gelen birçok âlimler buralarda hemen tedrisat yapıyorlar. İstanbul fethiyle beraber tedrisat da başlıyor. Binaenaleyh Fatih Külliyesi, binasının kurulduğu 875 (1470)'den bunu başlatmak doğru değildir."⁷⁰

"İşte bu ilk talim yerleri Ayasofya ve Zeyrek medreseleri diye meşhur olmuştur. İstanbul Külliyesi (Üniversitesi) medreseleri evvelâ bu muvakkat yerlerde kurulmuştur ve bu da fetih tarihiyle başlar. Fatih'in (Medâris-i Semâniye)'si tamamlanınca bu muvakkat yerlerinden hocalarıyla beraber nakledilmişlerdir. Zira medreseler fetihten ancak 18 sene sonra ikmal olunabilmiştir."⁷¹

⁶⁹ a.e., s. 157.

⁷⁰ a.e., s. 9.

⁷¹ g.ös. yer.

Başka bir yerde bu fikrini şu şekilde tekrarlar.

"Ayrı ayrı bu Külliye binalarının tetkikine geçmeden evvel şunu bildirelim ki, burasının 875 (1470) tarihi İstanbul Üniversitesi ve şubelerinin kuruluşunu bildirmez. Yukarıda verdiğimiz izahat bu tarihin İstanbul fethiyle başlatılması lüzumunu göstermektedir. Hocalar ve talebe yalnız yer değiştirmişler, lâkin eski ödevlerine devam etmişlerdir. Muvakkat yerlerde açılan şubeler burada sadece bir araya getirilmiştir. Hocaları bir defa bu muvakkat yerlerde bile en büyük ilmî paye olan Sahn müderrisi idiler. Bütün me'hazlerimiz bunu teyit etmektedir."⁷²

Bütün mehazlarımızın (kaynaklarımız) bunu teyit ettiğini söyleyen Ünver, 1453'ten 1900'e uzanan zincirin halkalarını birbirine bağlayan veya adı sıralanan ve her biri ayrı vakfiyeleri ve tüzel kişiliği olan, müstakil eğitim kurumlarının birbirinin devamı olduğunu gösteren herhangi bir delil sunmamaktadır, çünkü böyle bir şey olmamıştır. Ancak devrin âlimlerinin bir medreseden bir başka medreseye geçmesi ve alt medresede okuyan talebelerin üst medreselere devam etmesi sebebiyle bunların birbirinin vârisi veya eski medreselerin yenilerin ilk hali olduğunu kabul etmek hatalı bir yorumlamadır.

Fatih'in fetihden hemen sonra sekiz medreseye dönüştürdüğü metruk Bizans binalarında yürütülen eğitim faaliyetleri Ünver'in ileri sürdüğü şekilde Sahn medreselerinin kurulmasıyla sona ermemiştir. Ünver'in adını saydığı aralarında Ayasofya ve Zeyrek medreselerinin de bulunduğu medreseler müstakil bir medrese olarak kendilerine has vakıfları olan kuruluşlar olup, Sahn medreselerinin kuruluşundan sonra da vakfiyelerin hükümlerine göre asırlar boyu eğitim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bunlardan Ayasofya Medresesi'nde eğitim 1924'e kadar sürmüştür⁷³. Fatih medreseleri ise eğitim faaliyetlerini Dârülfünun'un 1900'de kuruluşundan sonra da devam ettirmiştir. Medrese dışı modern eğitimi sağlamak ve onun yerine geçmek üzere on dokuzuncu yüzyılın ortalarında kurulmaya teşebbüs edilen Dârülfünun nihayet 1900'de başarılı ve sürekli şekilde, medrese ile herhangi bir bağı olmadan kurulmuştur. 1933'de yapılan reform neticesinde medreseden yetişmiş bazı hocaların görevine son verilmesiyle de İstanbul Üniversitesi'nin medreselerle ilgili yegâne bağlantısı sona erdirilmiştir.

⁷² a.e., s. 23.

⁷³ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 274-280.

Rahmetli Süheyl Ünver'in baba sevgisi ve hatırasına tazim, yukarıda belirtildiği üzere yıllardan beri kötülen medreseleri aklamak ve mensup olduğu tıp fakültesini ve üniversitesini dünya üniversiteleri arasında itibarlı kılmak, yaklaşan İstanbul fethinin 500. yıldönümü münasebetiyle Osmanlı hatırasını yüceltmek yolunda samimiyet ve tarihe hayranlık hisleri içinde kurguladığı Osmanlı medrese tarihi, incelememizin başından beri işaret ettiğimiz yanlış unsurların hacimli bir terkiibini ortaya koymuştur. Ünver'in bu toplaması konuyu daha sonra araştırarak olanlar için derlediği önemli malzemelerden dolayı çok faydalı olduğu gibi kurguladığı yanlış model ve tarihî delili olmayan medrese ve modern üniversite sistemlerine aykırı düşen benzetmeler ile izleri kolay kolay silinmeyecek bir Osmanlı medrese modeli oluşturmuştur.

Akademik Çalışmalarda Yeni Bir Başlangıç

1957 yılı Osmanlı medrese tarihçiliği bakımından ciddi bir başlangıç sayılabilir. Çünkü bu tarihte biri Türkiye'de diğeri Avrupa'da olmak üzere, konu ile ilgili dikkate değer iki çalışma neşredilir. Tarih araştırmacılığının usullerine uygunluğu ve akademik seviye bakımından yukarıda zikredilen çalışmaların bir hayli üstünde olan bu iki çalışmanın, yine de hâkim kanaatlerin tesirinden tam olarak kurtulamadıkları görülür.

Bu çalışmaların ilki, Gibb ve Bowen tarafından yapılan, Osmanlı medrese tarihini İslâm'da eğitim tarihi genel çerçevesi içinde ele almaya yönelik önemli bir incelemedir. Batı medeniyetinin, yakın doğu "Müslüman kültür"ü üzerinde etkileri konusunda yazmış oldukları geniş kapsamlı bu eserin (1957) müellifleri, eğitim konusunu ele aldıkları bölümde⁷¹, Osmanlı Medreseleri'nin ortaya çıkışı ve gelişimini işlerken bu medreselerin bir taraftan İslâm dünyasının genelindeki medreseler ile bağlantısını kurmaya çalışmış, diğer taraftan bu medreselerin diğer Osmanlı eğitim kurumları ile olan münasebetlerine işaret etmeyi ihmal etmemişlerdir.

Osmanlı medreseleri ile ilgili genel tarihî çerçeveyi çizerken d'Ohsson ve Hammer'in Osmanlı tarihi ile ilgili eserlerine müracaat eden müelliflerin, medrese tarihi ile ilgili bilgiler için Osman Nuri Ergin'in yukarıda işaret ettiğimiz iki eserinden (*Mecelle-i Umûr-ı Belediye ve Maarif Tarihi*) geniş şe-

⁷¹ İlk baskısı 1957'de yapılan kitabın reprint baskısı için bk. H.A.R. Gibb-Harold Bowen, *Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*, I, 2. Kısım, Londra 1965, s.139-164.

kilde yararlandıkları görülür. Ancak burada dikkate değer husus, Emin Bey'in "Avrupalastırılmış" modeline rastlamak mümkün olmadığı halde Osmanlı eğitim ve kültür hayatı konusunda, Türk yazarların yukarıda işaret ettiğimiz genel kabullerini benimsediklerinin görülmesidir. Yukarıda işaret ettiğimiz Adnan Adıvar'ın kitabının ve Türkçe edisyonu basılmaya başlanan *İslâm Ansiklopedisi*'nin bazı makalelerinin kullanılması bu yazıya akademik seviye açısından ayrı bir önem vermiştir. Müderrislerin bürokrasi ve yargı mekanizmalarında görevlendirilmeleri üzerine ve değişik görevler arasındaki münasebetler konusunda detaylı bilgiler verildikten sonra kitabın esas zaman dilimini oluşturan on sekizinci yüzyıl medreseleri konusu fazla işlenmez. Ancak Lale Devri kültür hayatı ve İbrahim Müteferrika'nın öncüsü olduğu yenilikler genel olarak Osmanlı modernleşmesi bütünü içinde ele alınır. Gibb ve Bowen'in Osmanlı modernleşmesi konusunda o günlerde revaçta olan kanaatleri paylaştıkları ve onlara göre uygun tahliller yaptıkları görülür. Bu kabil görüşlere de Baron de Tott gibi bir maceraperestin Osmanlı bilim ve kültür hayatı hakkındaki temelsiz aşağılayıcı suçlamaları delil olarak gösterilir. Buna göre medrese menşe'li ulema, yeni fikirlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılmasına şiddetle karşı olmuşlar, dolayısıyla Osmanlılar o dönemde doğru bilgi sahibi olamamışlardır (ill-informed)⁷⁵.

Gibb ve Bowen'in bu yazısı, yirminci yüzyılın ortasına kadar batılı dilde yazılan en kapsamlı derleme olması bakımından Osmanlı medrese tarihçiliği içinde önemli bir yere sahiptir.

İncelenen bu dönemin sonuna yaklaşırken yayınlanan diğer çalışma ise, Osmanlı medrese tarihi ile ilgili akademik çalışmaların yeni başlangıcını teşkil edecek olan ve sağlam tarihî kaynaklara dayanan bir ansiklopedi maddesidir. Oryantalistlerin hazırlamış olduğu ve ilk baskısı 1913 - 1936 tarihleri arasında Leyden'de yapılan *İslâm Ansiklopedisi*'nin M.E.B. tarafından İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne mensup beş bilim adamının hazırladığı genişletilmiş Türkçe baskısının 1957'de çıkan sekizinci cildinde J. Pedersen'in yazmış olduğu *Mescid* maddesinin Medrese alt başlığına Prof. Cavit Bay-sun tarafından yapılan "Osmanlı Devri Medreseleri" başlığındaki ekin, bu konuda bu tarihe kadar yazılmış en dikkatli ve metodik yazı olarak Osmanlı medrese tarihçiliğindeki yerini alması gerekir⁷⁶. İlk el kaynaklara dayanarak

⁷⁵ a.e. 154.

⁷⁶ M.C.B. imzası ile çıkan bu yazıyı ihtiva eden fasikülün ilk baskısı 1957'de yapılmıştır. Bk. İA, VIII, s. 71-77.

hazırlanan bu yazıda C. Baysun İznik medresesinin kuruluşundan 1924'te medreselerin lağvedilmesine kadar uzanan altı asırlık medrese tarihini ve dolayısıyla ilmiye ricali mertebelerinin gelişmesini özet bir halde sunmuştur. Bugün hâlâ akademik değerini koruyan bu yazıda yukarıda işaret ettiğimiz "hatalı" telakkîlerin bazı tesirlerinin bulunduğu görülmektedir. Bunların başında Süleymaniye Medreseleri ile ilgili iddialar gelir⁷⁷.

Baysun bu iddiayı Süleymaniye Külliyesi'nde bulunan medreselerin isimlerini sayarken zikreder ve buna ek olarak Emin Bey'in ve Ahmed Hikmet Müftüoğlu'nun ileri sürdükleri temelsiz ikinci bir iddiaya yer verir:

"Bu teşkilâta göre, Osmanlı medreselerinde tahsil, dahilden sonra, biri hukuk, ilâhiyat ve edebiyat tedris eden Sahn-ı Seman'da, diğeri riyâziyât ve up tedris eden Süleymaniye'de nihayete ermek üzere, iki kola ayrılıyordu."⁷⁸

Yine yukarıda işaret ettiğimiz üzere Kâtip Çelebi'nin söylediklerine dayanarak medreselerden cüz'iyat denilen aritmetik, geometri, astronomi ve felsefe (hikmet) derslerinin on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren kaldırıldığını söyler:

"XVI. asrın sonlarından itibaren, dinî akidelere muhalif görüldüğünden kaldırılmıştır."⁷⁹

Temel kaynaklara dayanılarak herhangi siyasî veya ideolojik tesir altında bulunmadan akademik ölçüler ve metodoloji açısından sağlam bir terkip yapısı içinde sunulan bir ansiklopedi maddesinde bu iddiaların bulunması, zaman içinde oluşan yanlış "model"nin ne kadar tesirli olabileceğini açık olarak göstermektedir. Osmanlı kültür ve bilim tarihinin buna benzer birçok problematiğinin bulunması da bu vadede tarih yazıcılığı metodolojisinin lüzumunu ortaya koymaktadır.

İncelememizin başından itibaren ele aldığımız Osmanlı medreseleri ile ilgili makale ve kitaplarda çizilen *imaj*'da tarihî realiteler ile herhangi bir ilgisi olmadan, bir taraftan Avrupa'nın üstünlüğüne karşı duyulan geri kalma hislerinin tesiri ile modern yüksek eğitim kurumu olarak Avrupa toplumlarının sosyo-kültürel muhitlerinde Roma hukukundaki *corporation* esasına dayalı olarak doğan, Osmanlılar'ın ve genel olarak Müslümanlar'ın ancak on-

⁷⁷ a.g.m., s.73.

⁷⁸ a.g.m., s.73-74.

⁷⁹ a.g.m., s.75.

dokuzuncu yüzyılda kendi topraklarında kurmaya çalıştıkları birçok fakülte- den oluşan üniversitelere benzetilmiştir. Diğer taraftan İkinci Meşrutiyet devrinin siyasî tercihleri içinde Osmanlı Devleti'nin İslâm dünyasındaki liderlik vasfının tebarüz ettirilmesi ve Hilâfet makamına bağlılık sağlanması politikaları için din eğitimi reforma tabi tutulurken böylece ıslâh-ı medâris programına uygun düşecek tarihî medrese modeli üretilmiştir. Osmanlı tarihinin kesin bir çizgi ile parlak-karanlık veya ileri-geri gibi iki ana döneme ayrılmasına paralel olarak medreseler de bu anlayış içinde ele alınmış birinci dönem medreseleri ileri, ikinci dönem medreseleri geri medreseler olarak kabul edilmiştir.

Yukarıda açıkladığımız üzere oluşturulan bu imajın dayandığı bazı ön kabuller, özellikle Osmanlı medrese geleneği tarihi, İslâm'da eğitim müesseselerinin gelişme seyri, devamlı olarak benzetildiği Avrupa üniversitelerinin ortaya çıkışı ve onların yapıları ile hiçbir ilgisi bulunmadığı halde bu "imaj"ın, Meşihat'ın resmî neşriyatı olan *İlmiye Salnamesi*'nde yayınlanması, resmî medrese tarihi olarak, en azından kesin bir referans gibi kabul edilmesine yol açmıştır. Cumhuriyetin ilânından hemen sonra çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreselerin kapatılması neticesinde ıslâh-ı medâris politikasının eseri olan *imaj*'a yeni politikaları haklı gösterecek yeni unsurlar ilâve edilmiştir. Karanlık dönemin "geri medrese" modelinin, Osmanlı gerilemesinin en önemli amillerden birisi sayılması sağlanmıştır. İstanbul fethinin 500. yıl dönümünün yaklaşmasıyla bu eğitim kurumuna iâde-i itibar gayretlerinin başlamasıyla artan çalışmalar ise "parlak dönem" in en parlak örneği sayılan Fatih Medreseleri üzerine yoğunlaşmış ve yarım asırdan beri oluşan imaj daha da karmaşık bir hal almıştır. Hamâsî tarih tezlerine dayalı edebî ifadeler, yeni aydın tipinin bilgisi dışında kalan medrese ile ilgili hususların modern eğitim kavram ve nosyonları ile karşılaştırılması, nomenklâtür karmaşasının doğmasına sebebiyet vermiştir. Tarihî kaynakların sağladığı bilgilerin bağlamları dışında ve temel kaynaklara başvurmadan ele alınmaları ve yazardan yazara aktırılırken deformasyona uğrayarak tenkidî metotla titiz bir muhakemeye tâbi tutulmadan belirli siyasî veya ideolojik tercihlere uygun şekilde sıralanması ile devam eden bu dönem, Osmanlı medrese tarihçiliğinin keşif ve tasarlama safhasını oluşturmuştur. Bu nosyon ve kavram kargaşası daha sonraki safhasının başlangıcı olan İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *İlmiye Teşkilâtı* adlı eseri ile ondan sonra gelen ve bu konu ile ilgilenenlerin eserlerinde görülmeye devam edecektir.

Medrese tarihçiliği ile ilgili bu problematiğin diğer Osmanlı müesseseleri için de belirli ölçülerde geçerli olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak bununla beraber Osmanlı medreseleri konusunda kâfi ölçüde çalışmaların yapılmamış olması ayrıca Osmanlı medreselerinin kavram çerçevesinin bulunmaması ve genel olarak İslâm'da ve Osmanlı öncesi Anadolu'da kurulanların medreselerin tarihi ile ilgili oldukları için, konunun bir medeniyet bütünlüğü içinde ele alınması gerekliliği, diğer müesseselerine nazaran daha karmaşık ve bileşik bir hal almasına sebep olmuştur.

EK

Bu Makalede Adı Geçen Osmanlı Medrese Ders Kitaplarının Künyeleri

* **Hâşiye-i Tecrid:** Nasîruddin el-Tûsî (ölm. 672/1274)'nin *Tecrîd el-Kelâm* adlı eseri üzerine Şemsuddin Mahmud b. Abdurrahman el-İsfahânî (ölm. 749/1348)'nin yazdığı şerh üzerine el-Seyyid el-Şerîf el-Cürcânî (ölm. 816/1413)'nin yazdığı hâşiye (Keşf. s. 346-347; GAL, I, 509, S. I, 925-926).

* **Şerh-i Mevâkîf:** 'Azududdin el-Îcî (ölm. 756/1355)'nin *el-Mevâkîf fi İlmi el-Kelâm* adlı eseri üzerine el-Seyyid el-Şerîf el-Cürcânî (ölm. 816/1413)'nin yazdığı şerh (Keşf, s. 1891-1892; Gal, II, 208, S. II, 287).

* **Tavâli' el-Envâr:** el-Kâdı'l-Beydâvî (ölm. 685/1286)'nin *Tavâli' el-Envâr min Matâli' el-Enzâr* adlı kelama dair muhtasarı (Keşf. s. 1116; GAL, I, 418, S. I, 742).

* **Metâli' el-Envâr fi'l-Mantuk:** Konya kadısı Sirâcuddin el-Urmavî (ölm. 682/1283)'nin eseri üzerine Kutbuddin el-Râzî el-Tahtânî (ölm. 776/1364)'nin yazdığı *Levâmi' el-Esrâr* adlı şerh (Keşf, s. 1715-1716; GAL, I, 467, S. I, 848).

* **el-Hidâye:** Burhânuddîn Alî b. Ebî Bekr el-Merğînânî (ölm. 593/1197)'nin *Bidâyet el-Mübtedî* adlı Hanefî fıkhuına dair metni üzerine yine kendisinin yazdığı şerh. Medreselerde en önemli ve yaygın fıkıh ders kitabıdır (Keşf, s. 2031-2039; GAL, I, 377, S. I, 644-645).

* **Ekmel:** *el-Hidâye* üzerine Ekmeleddîn el-Bâbertî (ölm. 786/1384)'nin yazdığı *el-İnâye* adlı şerh (Keşf, s. 2035; GAL, I, 377, S. I, 645).